

Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja osakond

Liina Rebassoo

**Üleliiduline Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise
Organisatsioon ning vasakharitlaste Moskva-meelsuse kujunemine
Eestis ja Prantsusmaal maailmasõdade vahelisel ajal**

Magistritöö

Juhendaja dots. Jaak Valge

Tartu 2013

SISUKORD

Sissejuhatus.....	4
I Nõukogude kultuuridiplomaatia	13
1.1. Taust – kultuuridiplomaatia kui Nõukogude välispoliitika „kolmas dimensioon“	13
1.2. VOKS-i organisatsioonilised eesmärgid.....	15
1.3. Organisatsiooni ülesehitus ja erinäoline kaader	19
1.4. Positsioon parteiriigis võrreldes teiste kultuuriliste, välispoliitiliste ja luureasutustega.....	21
1.5. Tõlkide roll. Juhatuse „kultuuriline“ fassaad	22
1.6. Sisepoliitika ning välispoliitika risttules: organisatsiooni tõusud ja mõõnad.....	24
II VOKS ja Prantsusmaa vasakharitlased	27
2.1. Vasakpoolsus ja välispoliitika Prantsusmaal	27
2.2. Prantsuse vasakintellektuaalide eripärad.....	29
2.3. 1920. aastad: kultuuridiplomaatia kobav algus	30
2.4. 1930. aastate „roosa kümnend“ – N. kultuuridiplomaatia tippaeg Prantsusmaal.....	37
III VOKS ja Eesti.....	49
3.1. Vasakpoolsus sõdadevahelise Eesti haritlaskonna seas	49
3.2. Vasakpoolsuse kujunemine 1920. aastatel.....	50
3.3. 1930. aastate algus – VOKS asub tegutsema	55
3.4. Murranguline 1933. aasta	60
3.5. Kümnendi keskpaik – VOKSi tegevuste tippphetk.....	65
3.6. VOKSi allakäik Eestis	68
3.7. Epiloog: VOKSi tegevustele järgnenud aeg.....	70
IV VOKSi tegevus võrdlevperspektiivis Prantsusmaal ning Eestis.....	73
4.1. Sarnasused kahe riigi näitel	73
4.2. Erinevused kahe riigi näitel	74

Kokkuvõte.....	77
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	82
Summary	90

Sissejuhatus

*„Kui võim alati oleks ainult repressiivne,
kui ta kunagi ei teeks midagi muud,
kui ainult ütleks ei, kas te tõesti arvate,
et siis kedagi saaks panna talle kuuletuma?
(M. Foucault)*

Sõdadevaheline Nõukogude Liit oli Lääne intellektuaalidele ainulaadne külgetõmbeallikas. Seevastu kaasnenud poliitiline pimedus riigi totalitaarkorra suhtes on ajaloo sõlmprobleem, millele kergeid vastuseid ei leidu. Soov mõista Läänes tuntud „teekaaslaseid“¹, ehk Nõukogude Liiduga koostööd teinud ajastu suurnimesid nagu kirjanikud Romain Rolland, Henri Barbusse, Theodor Dreiser, G. B. Shaw, Lion Feuchtwanger ja paljud teised, on innustanud juba mitme põlvkonna uurijaid. Tänapäevaks on probleemi käsitlemisel jõutud seisukohale, et enamasti ühiskonna valvuriteks peetavate, sotsiaalselt tundliku närviga intellektuaalide teguviisid püsivad ühe 20. sajandi poliitika ja intellektuaalse elu „kestvaima mõistatusena“.²

Käesolevas töös keskendutakse ühele seni vähemuuritud suundadest: kuni vastavaid materjale sisaldavate Venemaa Föderatsiooni arhiivide avanemiseni vaatlusfookusest puudunud Nõukogude kultuuridiplomaatialle. Seejuures käsitletakse sõdadevahelise aja N. Liidu mõjutuspoliitikat minimalistlikult „kultuurimaterjalide- ja kultuuritegelastega propagandaeesmärkidel manipuleerimisena“.³ Seda kitsamalt ühe N. organisatsiooni – Üleliidulise Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Organisatsiooni (VOKS)⁴ kandva rolli näitel. See kultuuridiplomaatia mõiste sobib enim vaatlemaks 1930. aastate Stalini totalitaarkorra aegset N. Liitu, kus välispoliitikat ning sealhulgas ka kultuuridiplomaatiat iseloomustas tugev kesk võimu sekkumine⁵. Vaatlusaluste Eesti intellektuaalide kohta on kasutatud määratlust „vasakharitlased“, samas teadvustades, et nende seas esines nii marksistlikult meelestatud radikaale, sotsiaaldemokraatlike vaadetega isikuid kui ka mittemarksistlikke

¹ Tänapäeva mõistes läks termin laiemasse käibesse D. Caute' i teosest D. Caute. The Fellow Travellers: A Postscript to the Enlightenment. London: Weidenfeld & Nicolson, 1973. Varasemalt on kasutatud ka terminit „kaasajooksiklus“. Esimesi, kes mõistet kasutas, oli Lev Trotski tähistades oma 1923 a. ilmunud „Kirjandus ja revolutsioonis“ „teekaaslase“ (*poputšik*’uga) hoopis kõhklevat kirjanikku, kes polnud veel täielikult mõistnud proletarse revolutsiooni ideaali. (L. Trotsky. Literature and Revolution. Michigan, 1968, lk 57).

² M. David-Fox. Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941. Oxford; New York: Oxford University Press, 2012. lk 246.

³ F. Barghoorn. The Soviet Cultural Offensive: the Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. Westport Connecticut: Greenwood Press, 1976, lk 10.

⁴ *Vsesojuznoje obšestvo kulturnoj svjazi s zagranitsej* ehk lühendatult VOKS.

⁵ David-Fox, 2012, lk 35.

vasakpoolseid. Esimeste maailmavaadet iseloomustas pigem marksistlik lähenemine ajaloole, mida Howard Bernstein on esitlenud kombinatsioonina viiest teesist. Nendeks on, et materiaalsed faktorid ning majanduslikud ja sotsiaalsed jõud määravad ajaloolise arengu suuna ja tempo; ajalugu koosneb reast üksteisele järgnevatest sotsiaalsetest formatsioonidest; üleminek ühest sotsiaalsest formatsioonist teise on dialektiline protsess; üleminek ühest sotsiaalsest formatsioonist teise hõlmab klassivõitlust; tasakaal ja stabiilsus on illusoorseid, muutus ja üleminek on sotsiaalsed normid.⁶ Prantsusmaa kontekstis käsitletakse samuti üldisemalt „vasakintellektuaale“, arvestades, et sealne vasakpoolsus tugines ajalooliselt kohalike revolutsioonide ja nendega seotud demokraatiatraditsioonile (kuigi hiljem lisandus veel 1917. Vene revolutsiooni mõju). Riigi vasakpoolsete kangelaskujudeks on peetud Prantsuse oma poliitikuid ja kirjamehi, seevastu sotsialismi teoreetikutel (sealhulgas ka Karl Marxil ja Friedrich Engelsil) vasakpoolsete kultuurimälus sedavõrd silmapaistvat kohta ei olnud.⁷ Kui sõdadevahelise aja Prantsuse sotsialistid Léon Blumi juhtimisel jäid veel kindlaks erilisele Prantsuse stiilis sotsialismi ideele, siis 1930. aastate keskpaigaks kogus jõudu kommunistlik liikumine, mille tõeline õitseae saab alles II maailmasõjaga, aastatel 1939 kuni 1945.⁸ Taustinformatsiooni esitamisel oli võtmepositsioon mitmeid motiive sünteesivalt arvesse võtvatel teooriatel⁹. Viimased lõimivad arvukaid tõmbe- ja tõukejõude, mis hõlmavad ühest küljest vasakintellektuaalide isiklikke kaalutlusi N. eksperimendist vaimustumisel, omistades teisalt kaalukat rolli N. kultuuridiplomaatia mõjutustaktikatele. Sobitades need omakorda erilisse sõdadevahelise ajastu poliitilisse konteksti.

Historiograafia

Kui intellektuaalide reise tutvumaks Nõukogude sotsialistliku üleseehitustööga on arvukalt kajastatud¹⁰, siis märksa vähem tähelepanu on pööratud konkreetsetele Nõukogude võimu institutsioonidele, kelle vahendusel Nõukogude kultuuridiplomaatiat viljeleti. Selle põhjuseks on, et 1990. aastatele eelneval

⁶ H. Bernstein. Marxist Historiography and the Methodology of Research Programs. – Studies in Marxist Historical Theory, nr 20, 1981, lk 447. Viidatud teoses M. van der Linden. Western Marxism and the Soviet Union. A Survey of Critical Theories and Debates since 1917. Leiden-Boston, Brill 2007, lk 4.

⁷ E. Oberloskamp. Fremde Neue Welten: Reisen deutscher und französischer Linksintellektueller in die Sowjetunion 1917–1939. München : Oldenbourg Verlag, 2011, lk 36.

⁸ S. Khilnani. French Marxism – existentialism to structuralism. – The Cambridge History of the Twentieth Century Political Thought. Toim. Terence Ball, Richard Bellamy. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, lk 299–318, lk 302–303.

⁹ Neid esindavad autorid David-Fox, 2012, Oberloskamp, 2011, M. Lilla. The Reckless Mind: Intellectuals in Politics. New York: New York Review Book, 2001.

¹⁰ Teedrajavad olid selles valdkonnas näiteks P. Hollander. Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928–1978. New York, 1981; D. Caute, 1973; S. R. Margulies. The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924–1937. Madison, Wis., 1968. Viimasel ajal on Mattias Heeke Saksamaal uurinud reisikirju, turisimireise N. Liitu. M. Heeke. Reisen zu den Sowjets: Der ausländische Tourismus in Russland 1921–1941. Mit einem bio-bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren. Münster: LIT Verlag, 2003.

ajajärgul olid valdavad filosoofilised ning sotsioloogilised teooriad – lahenduse leidmiseks kaevuti „inimhingede inseneride“¹¹ eneste psüühikasse. Nendest väärivad töö kontekstis esile tõstmist Paul Hollanderi¹² Lääne intellektuaalide palverändurluse fenomeni vaatlev teos, milleks autor sai inspiratsiooni sotsioloog Karl Mannheimi intellektuaalide kui sotsioloogilise klassi käsitlest. Hollanderi keskseks teesiks on, et haritlased olid alati teisi sotsiaalseid süsteeme idealiseerima, kuna olid omaenda ühiskonnast võõrandunud ning soovisid sellele jõuliselt vastanduda.¹³ Mis puudutab vastuvõtjate, võõrustajate mõjuvõimu intellektuaalide arvamuste mõjutamisel, siis võõrustamistehnikaid peab ta intellektuaalide endi eelsoodumuse kõrval siiski sekundaarseks.¹⁴ Viimase järelduse puhul tuleb arvestada, et teos valmis „arhiivieelsel“ ajastul ning toetub valdavalt vaid N. Liidu suhtes kriitikavabade haritlaste reisikirjadele. Samuti looritab objektiivset pilku N. Liidu kultuuridiplomaatia mõjuteguri puudumine – suhtlus diplomaatide, volinike, stalinistlike ametnike ja võimukandjate endi vahel.

Põhiosas tuginetakse seevastu Vene arhiivide avanemisele järgnenud uurimustel. Käsitledes Prantsuse haritlaskonda, on peamiselt tuginetud VOKSi enda ning teisi teemakohaseid Vene arhiiviallikaid vaadeldud autorite seisukohtadele. Viimased pole probleemi puhul alahinnanud ka N. kultuuridiplomaatia osalust. Üks kesksemaid – Austraalia lingvist ja ajaloolane Ludmila Stern¹⁵ on uurinud N. mõjutuspoliitika toimetehhanisme, pidades haritlaste kommunismimeelsuse tõlgendusvõtmeks N. propagandatöö mastaapsust ning jõulisust. Samas otsimata ühest põhjendust intellektuaalide seas levinud soodumusele „saada N. kultuuripropagandast mõjutatud“. Autor leiab, et just selliste N. organisatsioonide kaudu nagu VOKS ja hiljem N. Kirjanike Liidu Väliskomisjon suudeti isikliku tähelepanu omistamise, abi ja teenete, julgustamise, meelitamise, mugavuste ja privileegide loomise abil sõlmida pikaajalised sidemed väljavalitud Lääne intellektuaalidega. Usk kõrgema ning üllama eesmärgi täitmisel võis viimased muuta sedavõrd ustavaks N. võimule, et ilma amoraalsust tundmata, muututi reeturiks oma riigi ning kolleegide suhtes.¹⁶

¹¹ Nii armastas N. Liidu liider J. Stalin nimetada Nõukogude Liidu kirjanikke

¹² Hollander, 1981.

¹³ Samas, lk IX–XI.

¹⁴ Samas, lk 6.

¹⁵ L. Stern. Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40. From Red Square to the Left Bank. London and New York, 2007. Ka varemilmunud The All-Union Society for Cultural Relations with Foreign Countries and French Intellectuals, 1925–1929. – Australian Journal of Politics and history 45, nr 1, 1999, lk 99–109; Moscow 1937: The Interpreter's Story. – Australian Slavonic and East European Studies 21, nr. 1-2, 2007, lk 73–95.

¹⁶ Stern, 2007, lk 205.

Uuemat vaadet pakuvad Prantsuse nooremate ajaloolaste grupi Jean Francois Fayet¹⁷, Sabine Dullin'i¹⁸, Rachel Mazuy¹⁹ ning Sophie Coeuré²⁰ värskemad käsitlused. Juurdepääs Venemaa arhiivides asuvatele materjalidele on taganud mitmetahulisema pildi, kus leidub koht nii N. mõjutuspoliitikal kui ka teise poole aktiivsel huvil. Kuigi esines paljusid, kelle osas N. kultuuridiplomaatia taktikad mingit mõju ei avaldanud, siis nõustuvad Dullin ja Mazuy, et Prantsusmaa näitel osati kavalalt välja sõeluda ka individidid „kellele meeldis sotsiaalne ja poliitiline tunnustus ning kel olid üpriski suurejoonelised ideed oma positsiooni ning rolli osas, mida nad võisid mängida.“²¹

Olulist informatsiooni jagasid Vene ajaloolaste teosed, kes ei moodusta küll ühtset koolkonda, kui keda iseloomustab uute Vene arhiiviallikate käibesse toomine. N. kultuuridiplomaatiat uurinud A. V. Golubev²², V. Nevežin²³, ning Leonid Maksimenkov²⁴ avavad VOKSi ülemaailmse tegevuse süsteemi ja analüüsivad konkreetset suhtlust intellektuaalidega, teisalt ka N. riigi institutsioonidele sümptomaatilist administratiivset võimetust ja probleeme.

Prantsuse osa peamise alustala moodustasid aga uuema sünteesiva ajalookirjutuse esindajate Michael David-Fox'i²⁵ ja Eva Oberloskamp'i²⁶ teosed. Esimene, ulatusliku allikabaasi ja haardega käsitlus vaatab nimekate Lääne intellektuaalide ning Vene kultuuridiplomaatia, N. Liidu ametnike ning riigi enda haritlaste mitmetahulist interaktsiooni. Järeldades, et iga juhtumit tuleks vaadata tema eripäras ning ühtlasi kõrvutada seda N. kultuuridiplomaatia mõjutuspoliitikatega. David-Foxi sõnul puudus üks peaidee, mis suudaks pakkuda võtmelahendust 1930. aastate kommunismimeelsusele, olulised olid nii ideed kui ka isiklik kogemus. Alles koostoimel võisid need pühendada intellektuaalide ihaldatud

¹⁷ J. F. Fayet. VOKS. The Third Dimension of Soviet Foreign Policy. – Searching for a cultural diplomacy. Toim. J. Gienow-Hecht, M. C. Donfried. New York, London: Berghahn Books, lk 33–49, 2010.

¹⁸ S. Dullin. Men of influence: Stalin's Diplomats in Europe, 1930–1939. Edinburg University Press, 2008.

¹⁹ R. Mazuy. Croire plutôt que voir? Les voyages en Russie soviétique, 1919–1939. Paris: Odile Jacob, 2002.

²⁰ S. Coeuré. La Grande lueur à l'Est: Les Français et l'Union soviétique 1917–1939. Paris: Seuil, 1999.

²¹ Dullin, lk 167

²² A. V. Golubev. „...Vzgljad na zemlju obetovannuju“ : iz istorij sovetskoj kulturnoj diplomatii 1920–1930-h godov. Moskva: Institut rossijskoj istorii RAN, 2004.

²³ A. V. Golubev, V. Nevežin. VOKS v 1930–1940-e gody. – Minuvshee: Istoricheskie al'manakh 14. Moskva, Peterburg: Atheneum-Fenix, 1993.

²⁴ L. Maksimenkov. Očerki nomenklaturnoj istorii sovetskoj literatury. Zapadnye pilgrimy u stalinskogo prestola (Feihtvanger i drugije). – Voprosy Literatury, nr 2-3, 2004 <http://magazines.russ.ru/voplit/2004/2/max13.html> (9.12.2013); L. Maksimenkov, C. Barnes. Boris Pasternak in august 1936 – an NKVD Memorandum. – Toronto Slavic Quarterly, 2003, 6 (Sügis), <http://www.utoronto.ca/tsq/06/pasternak06.shtml> (9.12.2013)

²⁵ David-Fox, 2012. Ka varemilmunud Stalinist Westernizer? Aleksandr Arosev's Literary and Political Depictions of Europe – Slavic Review, 4, 2003, lk 733–59; The Fellow-Travelers Revisited: The “Cultured West” Through Soviet Eyes. – Journal of Modern History, 2, 2003, lk 300–335; From Illusory “Society” to Intellectual “Public”: VOKS, International Travel, and Party-Intelligentsia Relations in the Interwar Period. – Contemporary European History 1, 2002, lk 7–32.

²⁶ Oberloskamp, 2011.

eesmärgi.²⁷ Oberloskamp kõrvutab 50 erinevale näidisjuhtumile tuginedes Prantsuse sõdadevahelise III vabariigi ning Saksa Weimari vabariigi haritlaste poliitilist pimedust ning reise N. Liitu. Autori sõnul oli nende puhul keskne roll individuaalsetel erinevustel, alates riigi poliitkultuurilisest taustast, inimese enda poliitilistest tõekspidamistest, kuni M. David-Foxi sõnastatud N. „laiapõhjalise müüdi“ (ehk erinevate N. Liidu ideoloogilis-poliitiliste tõmbejõudude) erinevate tahkudeni. Nii nagu N. Liitu reisinute hulgas leidis küllaldaselt poliitiliselt motiveeritud hingi, kes *a priori* olid häälestatud nägema kõike vaid positiivses valguses, leidis hulgaliselt ka neid, kelle jaoks N. Liidu hall olme ja isikuvabaduste puudumine hoopis N. Liidus pettuma pani ning kokkuvõttes N. Liidu vastaseks muutis.²⁸

Veelgi suurema emotsionaalse kaaluga on haritlaste vaimupimedusega tihedalt seotud nähtus, ehk otsene kollaboratsioonism, tuntud kui koostöö okupeeriva võõrvõimuga. See puudutab lähedalt N. Liidu võimuga kokku puutunud eestlasi ja nn juunikommunistide küsimust ning allub objektiivsele pilgule keerukamalt. Kohalikud ajaloolased on seni Eesti vasakharitlaste vaadete kujunemist ja kitsamalt VOKSi rolli selles võrdlemisi vähe käsitlenud.²⁹ Erandiks siinkohal on ilmselt vahetu üleminekuaeg Nõukogude võimule aastatel 1939-1940³⁰, mil sündis tugeva emotsionaalse laenguga müüt juunikommunistidest ning, olenevalt käsitlusest, nende reeturlikkusest, naiivsusest, opurtunismist, missioonitundest või ka ainuvõimalikust tegutsemisviisist.³¹ Küsimusele, mis ajendas, või kuidas valiti 1939. aasta suvel N. võimu teenistusse läinud kultuuritegelasi, on vastatud erinevalt. Juunivalitsusele üleminekut vaadelnud Olaf Kuuli peab juunikommunistide valikul peaotsustajaks 17. juunil 1940 Eestisse saadetud Poliitbüroo liiget ja Leningradi oblasti- ja linnakomitee esimest sekretäri Andrei Ždanovit, kes valis juunivalitsusse kommunistide asemel just vasakharitlased. Põhjusel, et nendega oli saatkonna vahendusel varem läbitud,

²⁷ David-Fox, 2012, lk 246.

²⁸ Oberloskamp, 2011, lk 409–414.

²⁹ Ainsaks sotsialiste käsitlevaks monograafiaks ilmselt O. Kuuli. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn, 1999, samuti käsitlevad teemat Jaak Valge uuemad artiklid J. Valge. Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused. – Tuna, nr 1, 2013, lk 55–69; Punasest stalinistiks: Nigol Andreseni noorusaastad. – Looming nr 10, 2011, lk. 1432–1450; Magnus Ilmjärv on oma monograafia ühes peatükis vaadelnud juunikommunistide küsimust M. Ilmjärv. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja isesisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn: Argo, 2010, lk.787-828. Rida teisi uurimusi puudutavad siiski ka sama probleemi, kuid kaudsemalt.

³⁰ M. Ilmjärv, 2010....; E. Medijainen. 1939: võimalused ja valikud – Ajalooline ajakiri 1 ja 2/2000, lk 5 – 100; J. Ant. Eesti 1939-1941: Rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999; Baasidelepingust anneksioonini: dokumente ja materjale. Koost Jüri Ant jt. Toim H. Arumäe, Tallinn: Perioodika, 1991.

³¹ Naivismi lähenemist pooldab oma käsitluses üks esimesi teemat käsitlenud autoreid, 1942. aastal Jaan Siirase varjunime kandnud kirjandusuuri ja tõlkija August Annist. J.Siirase. Viro neuvostokurimuksessa. Piirteitä Viron tapahtumista ja kehityksestä bolševikkivallan aikana vv. 1939–41. Porvoo-Helsinki, 1942.; Opurtunistlikke motive pooldavad mitmed rahvuslikult meelestatud kaasaegseid, kelle seas olid ka hilisemad pagulased nt H. Salu. Kirjanduselu punasel aastal. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas III. Punane aasta. Stockholm, 1956; Missioonitunde käsitlust esindab nn 1991 taasiseseisvumise järel käibeile läinud „Mongoolia variandi“ tegemine ehk vaade, nagu soovinuks N. võimuga kaasa läinud haritlased N. Liidu keskivõimuga lõdvemalt seotud Mongoolia rahvavabariigi eeskujul saavutada nn halva mängu juures parim. H. Arumäe. Mõnda Hans Kruusist, Mongoolia eeskujust ja poliitilisest naivismist. – Looming nr 10, 1991, lk 1382– 384.

neil oli rahva seas suurem mõju ning nad olid esimestega võrreldes niiõelda puhta renomeega.³² Vasakharitlased täitsid Kuuli arvates vaid ülaltpoolt tulevaid käske, uskudes idealistlikult, et sotsialistlik kord toob Eesti rahvale õnne. Ehk jagati lootust võimuvahetust inimlikumaks ja mõistlikumaks muuta, kuid samas ei saa eitada ka puhtkarjeristlikke ambitsioone.³³

Lähemalt ajaloolase Hans Kruusi kui uue valitsuse peaministri asetäitja näitel juunisündmusi ja neis osalenud vasakharitlaste motiive vaagitud Heino Arumäe tõstab esile viimaste isiklike motiive nagu edevust, püüet esimest viiulit mängida, karjerismi, võimuiha jm. Teisalt mängisid rolli osalenute maailmavaatelised sotsialistlikud tõekspidamised, poliitilised tegurid nagu olid 1934. a. kehtestatud autoritaarreežim ja natsismi tõus, millega kogu Euroopas levisid ängistavad meeleolud. Ühtlasi peab ta juunikommunistiks saamise põhjuseks ka naivismi, sest vasakharitlased võisid küll N. Liidus toimuvast teadlikud olla, sellele vaatamata säilitasid aga oma väljakujunenud positiivsed illusioonid. Väidetavaid N. Liidus toimuvaid terroriaktisioone loeti liialduste hulka.³⁴

Nii Eesti vasakharitlaste endi huvi kui ka N. kultuuridiplomaatia aktiivsemat rolli on esile tõstnud Magnus Ilmjärv³⁵ ja Jaak Valge³⁶. Esimene on juunikommunistide probleemi üritanud seletada vasakharitlaste võõrandumisega 1934. aasta järgsest autoritaarkorrast, mida kasutas VOKS-i kaasabil oskuslikult ära N. kultuuridiplomaatia „kelle abil leiti isikud, kes aitasid kaasa Balti riikide iseseisvuse likvideerimisele“³⁷ Teisalt on kommunismimeelsuse kasvu nähtud võõrandumisega seoses juba 1934-eelsel ajal, ehk demokraatliku korra tingimustes, nagu sarnaselt toimus Läänes.³⁸

Eraldi juunikommunistide persoonide lühiuurimustena ning küsimust pigem uue võimuga kohanemise võtmes käsitlevatena, tuleb nimetada Sirje Oleski³⁹ artiklit literaat Johannes Semperist ja August Eelmäe⁴⁰ säravat esseed Johannes Vares-Barbarusest. VOKS-i arhiivimaterjalide Eestit puudutavat osa on põgusalt

³² Kuuli, 1999, lk 71.)

³³ Kuuli, 1999, lk 69–74.

³⁴ Arumäe, 1991, lk 1382–1384.

³⁵ Ilmjärv, 2010.

³⁶ Valge, 2013; Valge, 2011; Ka ettekanne J.Valge. Eesti kirjanike koostöö N. Liiduga 1930. aastatel: vorm, olemus ja põhjused. Ettekanne Tallinna Ülikooli kirjandusteadlaste konverentsil „1940. aastad Eesti kirjandus- ja kultuurimaastikul“ 3. detsembril 2009. http://www.hot.ee/valge/Eesti_kirjanike_koostoo_N.pdf (9.12.2013)

³⁷ Ilmjärv, 2010, lk 827– 28.

³⁸ Valge, 2013, lk 68.

³⁹ S. Olesk. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest. Tartu, 2002.

⁴⁰ A. Eelmäe. Eluvõla kandmise raske kohus. – Looming nr 10, 2007, lk 1522–1538.

vaadeldud juba Nõukogude perioodil, Eesti kirjanike suhteid N. Liiduga on analüüsinud Karl Martinson⁴¹, kelle põhijärelduseks võib pidada, et Eesti kultuuritegelaste huvi kasvu N. Venemaa kultuuri ning sidemete tugevdamise vastu 1930. aastatel ei saa otseselt seostada N. propaganda mõjuga, pigem olid initsiaatoreiks Eesti haritlased ise.⁴² Samuti võisid haritlased 1930.aastate lõpul toimunud N. Liidu kultuuripoliitika pöördumist tagasi vanade klassikute poole pidada märgiks, et „sotsialistliku naaberriigi kultuuripoliitika hakkab edaspidi järjekindlamalt silmas pidama rahvuslikke ja humanistlikke eesmärgi.“⁴³

Paraku ei ole põhjalikult uuritud, mida avaldab vasakharitlaste võimaliku radikaliseerumise kohta VOKS-i praktika Eestis ja vasakharitlaste vaadete arengukulg pikemal ajateljel. Samuti pole vaadeldud, kuidas sobituvad Eesti tulevased juunikommunistid laiemasse teekaaslaste panoraami. Täitmaks seda tühimikku, on käesoleva töö eesmärgiks uurida kuivõrd kaalukas oli N. kultuuridiplomaatia, lähemalt organisatsioon VOKS-i roll sõdadevahelise Eesti ning Prantsusmaa vasakharitlaste mõjutamisel. Otsin vastust küsimustele: Millisena võib näha N. kultuuridiplomaatia mõjutegurit Prantsusmaa intellektuaalkonna N. meelsuste kujunemisel? Kuidas iseloomustada VOKSi osa Eesti tulevaste juunikommunistide kujunemisloos? Ning mida võiksid avaldada kahe riigi näited omavahel kõrvutatuna?

Prantsuse ning Eesti vasakintellektuaalide N. Liidu suunalise vaimupimeduse ning võõrvõimudega koostöö probleemi valgustamiseks on valitud võrdlevanalüüs VOKS-i tegevuste vahel Eestis ning Prantsusmaal. Tegevuste, mille eesmärgiks oli vormida nii siinsete vasakharitlaste kui ka ajastu ehk mõjukaimate Prantsusmaa teekaaslaste vaateid. Kasulik on Karl Schlögeli eeskujul silmas pidada ajastul üksteise kõrval kulgenud ning omavahel ristunud narratiivide rohkust, käsitledes paralleelselt erinevaid üheaegselt valitsenud trende ja nähtusi, lastes kõlada mitmesuguseid vaatenurki avavatel lugudel.⁴⁴ Prantsusmaa valiku kasuks rääkis tõik, et just selle riigi haritlaskonna näidet on ulatuslikumalt uuritud VOKS-i allikate põhjal, mis võimaldas piisavalt põhjalikku konteksti organisatsiooni tegevustest, eesmärkidest ning arengutest. Värske lähenemisnurk võib pakkuda põnevaid kõrvutusmomente ning ehk ka laiema üldistusjõuga motiive Eesti juunikommunistideks saanute valikutes ja mõttemaailmas.

Allikad

⁴¹ K. Martinson. „Ma samba püstitin...“ Puškini100. surma-aastapäeva tähistamisest Eestis 1937.a. – Akadeemia nr. 6, 1999, lk 1134–1168; Eesti kirjanike suhteid Nõukogude Liiduga kahel sõjaeelisel aastakümnel. – Keel ja Kirjandus, nr 12, 1972, lk 731– 42; Mõnda Friedebert Tuglase kontaktidest Nõukogude Liiduga 1930-ndail aastail. – Keel ja Kirjandus, nr.3, 1986, lk 151– 60.

⁴² Martinson, 1999, lk 1164– 165.

⁴³ Samas, lk 1163.

⁴⁴ K. Schlögel. Terror und Traum: Moskau 1937. München: Carl Hanser Verlag, 2008, lk 30–32.

Uurimistöö allikabaasi esimene põhiraskus lasub VOKSi organisatsiooni Vene Föderatsiooni Riigiarhiivis säilitataval fondil (GARF 5283). Seal leiduv materjal hõlmab näiteks asutuse sisest ja välist kirjavahetust, välispressi arvustusi ning intellektuaalide isikutoimikuid. Eestit käsitlevas osas (nimistu 5), leidub kirjavahetus VOKS-i keskorganisatsiooni Moskvast ning Tallinna N. saatkonnas resideerinud VOKS-i Eesti voliniku Janis Kljavini vahel.⁴⁵ See sisaldab ettekandeid, mida volinik organisatsiooni huvidele vastavast tegevusest regulaarselt Moskvasse esitas ning vastukaja voliniku tegevusele kuni aastani 1937. Töö teise mahukama allikagrupi moodustavad Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (KM EKLA) ning nii Riigiarhiivis kui ka Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosakonnas (UTKK) koopiate näol säilitatav vasakharitlaste Johannes Varese ja Nigol Andreseni kirjavahetus ning Johannes Varese ja Johannes Semperi Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises arhiivis (KM EKLA) hoiustatav kirjavahetus. Allikametoodiliselt oli N. Liitu reisinute isiklikuma külje avamiseks kasulik vaadelda isikute nn egodokumente ehk päevikuid, postkaarte, fotosid, kirju jm. Need kujutavad sageli peasuuna diskursuse poolt varjatuks jäänud „sisemist reisi“, vastandudes isikute „välisele reisile“, milles välismaalased mängisid enamasti ettekirjutatud propagandisti rolli.⁴⁶ Publitseeritud allikatena oli hindamatuks abiks S. Coeuré ja R. Mazuy põhjaliku toimetajatööga VOKS-i Prantsusmaa suunaliste arhiiviallikate värskest avaldatud kogumik.⁴⁷

Ülesehitus

Töö on jaotatud nelja suuremasse peatükki. Esimeses avatakse üldisemalt N. kultuuridiplomaatia kui nähtuse tausta ning vaadeldakse lähemalt VOKSi kui organisatsiooni, selle rolli N. välispoliitikas, konkreetsemaid eesmärke, tegevust ja erijooni, ülesehitust, ning arenguid käsitletaval ajaperioodil. Teises peatükis, lõimides kronoloogilist käsitlust probleemikeskse lähenemisega, antakse esmalt ülevaade Prantsusmaa vasakpoolsuse ajastu pildist. Seejärel vaadeldakse juba põhjalikumalt sõdadevahelise Prantsuse teekaaslaste N. meelsuse kujunemist paralleelset sealse VOKSi poliitikaga. Kolmandas peatükis pööratakse Eesti vasakharitlaste näite juurde. Vaatluse alla tuleb Eesti vasakharitlaste vaadete kujunemine ning võimalik ettevalmistus N. võimuga koostööks. Viimaseid on käsitletud tihedas

⁴⁵ Kirjeldatud materjalidele juurdepääsu eest võlgnen tänu ajaloolane Jaak Valgele. Koopiad asuvad autori valduses. Kokku hõlmavad käsitletud materjalid 165 lehekülje ulatuses N. saatkonna ametnike, sealhulgas volinik Kljavini aruandeid, talle VOKS-i keskorganisatsiooni poolt saadetuid vastuseid, Eesti kirjanike kirju VOKS-ile ning üldisemaid Balti, Poola ja Balkanimaade sektori tööplaanid ning ülevaateid ajavahemikust 1927–1937.

⁴⁶ Mazuy, 2002, lk 10.

⁴⁷ Cousu de fils rouge: Voyages des intellectuels français en Union soviétique, 150 documents inédits des Archives russes. Toim. S. Coeuré, R. Mazuy. Paris: CNRS Éditions, 2012.

interaktsioonis VOKS-i kohalike tegevustega. Lõpuks kõrvutatakse kahe riigi vasakintellektuaalide kujunemise ühismotiive ja erijooni.

I Nõukogude kultuuridiplomaatia

1.1. Taust – kultuuridiplomaatia kui Nõukogude välispoliitika „kolmas dimensioon“

Kultuuridiplomaatia tõusu oluliseks N. välispoliitika instrumendiks võib põhjendada kaheti. Režiimile uue ning rikkumata kuvandi otsing sai alguse rasketes reaalspoliitilistes oludes ning puhtpragmaatilistel kaalutlustel. Esmalt vajati seda 1921. aastal, mil riik alles toibus kodusõja kaosest, selleks, et taas üles ehitada riigi majandus. Teiseks oli tarvilik parandada N. Liidu mainet, et välja murda diplomaatilisest isolatsioonist.⁴⁸ Kui 1919–1920. aastatel oli tollaste juhtfigureide V.I. Lenini, L. Trotski ning G. Zinovjevi tegevus propagandaküsimustes kindla fookuseta, siis juba 1923–1926. hakkasid mitmed organisatsioonid vaid poliitilise mahitustaktika kõrval teadlikult arendama kultuurilisema suunitlusega propagandameetodeid. Viimaste puhul on peaesmärgiks peetud võita Lääne intelligentsi poolehoid.⁴⁹

Stalini võimu konsolideerudes 1930. aastate alguseks töötas Nõukogude „uut tsivilisatsiooni“ ülistav propagandamasin juba täistuuridel. Nagu Katherina Clark oma kultuuriloolises uurimuses veenvalt argumenteerib, siis vaatamata sellele, et N. Liit oli valitseval ajajärgul rõhutatult pühendunud produktsiooni kasvatamisele ja igakülgsele Läänele majandussfääris „järele jõudmisele ja selle ületamisele“, sai just kultuur Nõukogude identiteeti määravaks valdkonnaks. Kultuurist ning eriti kirjandusest sai riigi rahvusvahelise ülemvõimupüüdluse keskseid tahke.⁵⁰

Ajastu välissuhtluses võib näha kaht pealiini. Kui ametlikku välissuhtlust viljeleti klassikalise välispoliitika kaudu, mille kehastuseks oli Välisasjade Rahvakomissariaat (VARK), siis erinevamat suunda propageeris nn maailmarevolutsioonile orienteeritud Kommunistlik Internatsionaal ehk

⁴⁸ Fayet, 2010, lk.36. N. Venemaa diplomaatilise mittetunnistamise aastatest ning selle juriidilistest põhjustest (peamiseks suutmatuse pakkuda diplomaatilist kaitset), samuti Vene Punase Risti Ühingu rollist nende suhete asendamisel vt lähemalt J.-F. Fayet. En l'absence de relations diplomatiques et de puissance protectrice: la protection des intérêts soviétiques durant la période dite de transition. – Relations internationales, nr 143, 2010/3, lk. 5–88.

⁴⁹ Stern, 2007, lk.5. Kolme suure vihmavariorganisatsioonina toob Stern välja Kominterni, Venemaa Kommunistliku partei ja Üleliidulist Kesktäitevkomiteed. Samas tegeliku mõjutustöö tegemine delegeeriti väiksematele „kultuurilistele“ ühingutele, kelle seas peamised olid Rahvusvaheline Revolutsiooniliste Kirjanike Ühendus (MORP), VOKS ja Nõukogude Kirjanike Liidu Väliskomisjoni Presiidium.

⁵⁰ K. Clark. Moscow the Forth Rome: Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture. London: Harvard University Press, 2011, lk 9–10.

Komintern.⁵¹ Iroonilisel kombel esindasid asutused sageli kardinaalselt vastandlikke huve: üks taotles Lääneriikidega suhete normaliseerimist, teine seevastu oli seotud igakülgse välisriikide valitsusi õõnestava tegevusega.⁵² Selline N. välispoliitika dualistlik kontseptsioon kestis asutuste tasemel kuni II maailmasõjani, seevastu Kremli tasandil, kus otsuseid tegid Stalin, Vjatšeslav Molotov ja Lazar Kaganovitš, nende kahe eesmärgi vahel paradoksaalselt vastuolu ei nähtud.⁵³ Sihiga näidata riiki välispoliitilisel areenil usaldusväärse partnerina, hakkas Nõukogude valitsus muuhulgas soodustama mitmesuguste hübriidinstituutide loomist.⁵⁴ Paraku jäid sellised kultuurilise suunitlusega ühingud Nõukogude kaheharulise Lääne-suunalise välispoliitika raames pigem ebakindlale pinnale.

Välispoliitika lõhestatus takistas otseselt arvukate VARK-i ning Kominterni vahealal ristlevate organisatsioonide, ehk E. H. Carri sõnastuses tuntud kui Nõukogude välispoliitika „kolmanda dimensiooni“ tööd. Nende tegevused olid tugeva katusorganisatsiooni puudumise tõttu omavahel sageli põimunud või lausa konkureerivad.⁵⁵ Kominterni satelliitorganisatsioonide seas oli erinevaid mitte-kommunistlikke ühinguid: kooperatiividest kuni haavatud sõjaveteranide organisatsioonide ja haridus- ning õpperühmadeni. Üheks väljapaistvaimaks oli Lenini abipalve peale 1921. aastal Berliinis Willi Münzenbergi asutatud kodanikuühenduse laadne Rahvusvaheline tööliste abistamise organisatsioon (*Meždunarodnaja organizatsija rabočej pomošii* ehk *Mežrabpom*). See pidi abistama Venemaad võitluses lokaalse näljahädaga.⁵⁶ *Mežrabpom* oli VOKSi eelkäijaks, kasutades esimesena kultuuri propagandistlikus kontekstis. Humanitaarmissiooni sildi all jagati informatiivset materjali, korraldati Nõukogude kunstnike ning teadlaste reise välismaale ning ka välismaalaste osalusel konverentse.⁵⁷

Ajaliselt sobitub välispoliitilise alternatiivi sünni Kominterni aktiivse maailmarevolutsiooni õhutava propaganda läbikukkumise ja riigi diplomaatiliste tunnustamiste vahele. Esimese väljenduseks võiks pidada 1923. aasta oktoobri Saksamaa kui ka 1924. detsembri Eesti ebaõnnestunud mässukatseid. Kõnekas, et 1925. a. veebruaris võttis Nõukogude valitsus vastu otsuse naaberriikides juhitava „aktiivse luure töö“ ning „sõjaka ning mässuõhutava“ poliitika lõpetamisest (võeti suund „enam-vähem normaalsete diplomaatiliste suhete loomisele“).⁵⁸ On täheldatud, et uus „rahumeelse koosseksisteerimise“ kurss

⁵¹ Sõja ja rahu vahel. I, Eesti julgeolekupoliitika 1940.aastani. Peatoim. Enn Tarvel. Toim. Tõnu Tannberg. Tallinn: S-keskus, 2004, lk 5.

⁵² Stern, 2007, lk 5.

⁵³ Dullin, 2008, lk 6.

⁵⁴ Fayet, 2010, lk 36.

⁵⁵ Samas, lk.34.

⁵⁶ Stern, 2007, lk 43.

⁵⁷ Fayet, 2010, lk 37.

⁵⁸ O. N. Ken, A. I. Rupasov. Moskva i strany Baltii: Opyt vzaimootnošeniei, 1917–1939. – Strany Baltii i Rossii: Obšestva i gosudarstva. (Mir, progress, prava človeka. Publikatsii Muzei obšestvennovo centra im. Andre

välispoliitikas tõi oodatud edu, järgemööda saavutati diplomaatiline tunnustus 1924. a. nii endistelt liitlastelt Suurbritannialt, Prantsusmaalt kui ka 1925. aastal juba Hiinalt, Jaapanilt ning hulgalt Lõuna-Ameerika riikidelt.⁵⁹ Kümnendi keskpaigaks oli noor Nõukogude riik mõnevõrra stabiliseerunud ning valmis loobuma otsesest revolutsioonilist ekspansiooni kuulutavast poliitikast Euroopas: alles nendes oludes sai sündida esmane korralikult struktureeritud kultuuridiplomaatia.⁶⁰ Kui ka sisuliselt poliitilistest ambitsioonidest ei loobunud, oli imagomuutus taktikaliselt kindlasti õige samm.

Võib nõustuda Nõukogude pikaajalise diplomaadi Ivan Maiskiga, et bolševikud olid diplomaatilise kapitali täiendamisel majanduse ning kultuuri väärtpäberitega esirinnas.⁶¹ Kultuuridiplomaatia ühendusi oli loodud varemgi, eriti seoses I maailmasõjaga.⁶² Ometi olid need lühemad kampaaniad võrreldes N. Liidus 1920. aastate lõpuks sisse seatud kõikehõlmava süsteemiga. Sovettide rahvusvahelised ambitsioonid olid suuremad, nad „ei püüelnud ainuüksi oma külastajate vaateid muuta, vaid muuta ka nende maailmavaadet“, mis sidus N. kultuuridiplomaatia otseselt kogu sotsialismi ehitamise projektiga.⁶³ Mujal avastati kultuuri potentsiaal ametliku välispoliitika teenistuses mõnevõrra hiljem.⁶⁴ Saksa natsionaalsotsialistid tegid seda aktiivsemalt 1933 a. Hitleri võimuletulekust, britid 1934. aastast, mil asutati British Council ja ameeriklased ulatuslikumalt Külma sõja kujunedes.⁶⁵

Saharova. Vur.5.) Redaktorysostoviteli D.E. Furman, Z.G. Zadorožnik. Moskva: Referendum, 2002, lk 225–256, 228.

⁵⁹ J. Jacobson. When the Soviet Union Entered World Politics. Berkley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1994, lk 134.

⁶⁰ Cousu de fils rouge, 2012, lk 14.

⁶¹ Golubev, 2004, lk 6.

⁶² Riigid nagu USA, Suurbritannia ja Prantsusmaa. (J. S.Nye. Public Diplomacy and Soft Power. – Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 616 (märts), 2008, lk 94–109, 96)

⁶³ David-Fox, 2012, lk 16.

⁶⁴ Erandina võib välja tuua Prantsusmaa, kus 1883. asutati tollal küll eraalgatusel Prantsusmaa kultuuri ning mõjuvõimu välismaa vaimuinimeste hulgas propageeriv ühendus *Alliance Française*. Hiljem võttis aga Prantsuse Välisministeerium selle oma juhtimise alla ning sellest sai riiklik kultuuridiplomaatia vahendaja. Nimetatud organisatsiooni on peetud ka sovettide VOKS-i eelsete „kultuuriliste“ ühingute nagu OBI (*Objedinjonnoje informatsionnoje bjuro*) ja *Rusfoto* eeskujuks. Vt lähemalt David-Fox, 2012, lk 15; Heeke, 2003, lk 25.

⁶⁵ David-Fox, 2012, lk 280; British Council'ist lähemalt nt P. M. Taylor . Cultural diplomacy and the British Council: 1934–1939 – British Journal of International Studies, vol 4; 1978; lk 244–265; Külma sõja perioodi kultuuridiplomaatia käsitletud USA-N. Liidu teljel esindavad peavoolu viimase kahe dekaadi kultuuridiplomaatia valdkonna uurimustes. Vt nt D. Caute. The Dancer Defects: the Struggle for Cultural Diplomacy During the Cold War, Oxford University Press, 2003.

1.2. VOKS-i organisatsioonilised eesmärgid

Nagu eelnevalt kirjeldatud, ei tekkinud VOKS sugugi tühjale kohale: juba vahetult oktoobrirevolutsiooni järel oli loodud mitmeid organisatsioone võitlemaks riigis lakkava näljahädaga. Lev Kamenevi juhitud Näljaabi Keskkomiteel ja Näljatagajärgede Keskkomiteele järgnes 1923. aastal Välisabi komitee, kus kerkis esile ajastu kultuuridiplomaatia võtmepeerson Lev Kamenevi naine Olga Kameneva. Just tema alustas välismaal N. Liidu „sõpradelt“, kelle hulka esmalt kuulusid USA ja Prantsuse kommunistid, töölisühingud ja abiorganisatsioonid, annetuste ja abi organiseerimist, mis peagi kasvas üle nende võõrustamiseks ning võttis sihi N. Liidust välismaal soodsam pilt luua.⁶⁶ Välisabi komitee rajas 1923 a. detsembris juba spetsiifilisemalt propagandatööd viljeleva Ühendatud Informatsioonibüroo (OBI), et hallata N. Liitu sõitvate välismaalastele esitatavat informatsiooni riigist ning eriliselt teha „propagandat välisintelligentsi seas, tutvustades neile Nõukogude Liidu kultuurilist tööd ja saavutusi (*zavoevanija*)“.

OBI näol oli tegemist juba VOKS-i otsese eellasega.⁶⁷

VOKS asutati Moskvas, 8. augustil 1925 Üleliidulise Kesktaitevkomitee ja NSVL Rahvakomissaride nõukogu dekreediga. Põhikirjas nähti VOKSi tegevuste eesmärgina “teaduslike ja kultuuriliste sidemete sisseseadmist ja arendamist asutuste, ühiskondlike organisatsioonide ja eraldiseisvate teadus- ja kultuuritöötajate vahel nii N. Liidus kui ka välismaal”.⁶⁸ Sellise puhtkultuurilise missiooni rõhutamine oli suunatud pigem Lääne avalikkusele, sest juba pelg fakt, et VOKS asutati kõrgemalt poolt näitlikustab ühingu allutatust riigivõimu strateegilistele huvidele.

Kuigi ametlikult loodi VOKS „ühiskondliku organisatsiooni“ kujul, siis tegelikkuses toimusid selle osakonnad nagu teisedki „riigi bürokraatiasina organismid”.⁶⁹ Kõik toonased ühiskondlikus sfääris tegutseda soovivad ühingud pidid eluõiguse saavutamiseks end esmalt NKVD juures registreerima ning tegutsesid riigi (NSV Liidu Kesktaitevkomitee ja Üleliidulise Rahvakomissaride Nõukogu) ja partei keskkomitee topeltkontrolli all. Ometi sooviti vältida Kominterni eksisamme, mida “Lääne silmis nähti kui õõnestavat organisatsiooni, seostati seadusvastaste tegevustega ning mille eesmärgiks oli võimulolevaid Lääne valitsusi kukutada”.⁷⁰ Selleks väitis VOKS Lääne avalikkuse ees kogu sõdadevahelise aja jooksul edendavat üksnes kultuurilisi suhteid. Organisatsiooni „vabatahtliku, ühiskondliku iseloomu“ rõhutamine teenis eelkõige laiemate mittekommunistlike ringkondade poolehoiu

⁶⁶ David-Fox, 2012, lk 33.

⁶⁷ Samas, lk 34–35.

⁶⁸ Golubev, Nevežin, 1993, lk 313

⁶⁹ Cousu de fils rouge, 2012, lk 38.

⁷⁰ Stern, 2007, lk38.

võitmise huve. Osalt peitus mõttekäigu taga ilmselt soov kujutada VOKS-i võimalikult sarnasena nendele valitsusvälistele organisatsioonidele, millega välismaa haritlased kodumaal harjunud olid.⁷¹

Mitmed VOKS-i uurijad on tõdenud, et organisatsiooni siseselt ei tehtud saladust, et kultuurilise koostöö viljelemine käis käsikäes poliitiliste taotlustega, eriti teatud riikide delegaatide eelistamisel.⁷² Enamgi veel, N. haritlasi ning nende välismaa ametivendi innustati astuma jõulisemaid samme. Lisaks N. Liidust positiivse pildi loomisele oodati, et poolehoidjad seoks end suisa sõjalise proselütismiga – nagu Stalin 1926. aastal kuulutas, siis võisid „välismaa proletaarse“ delegatsioonide reisirid N. Venemaale aidata kaasa Nõukogude-vastase „imperialistliku interventsiooni“ ennetamisele.⁷³ Eesmärgiks oli innustada delegaate üllitama kindla teravikuga vastupropagandat. Näited varieerusid rühmadest, kellelt oodati, et kummutataks mõni sotsiaaldemokraatlikus ajakirjanduses N. tööliste rahulolematust kinnitav väide, kuni laiaulatuslike vastupropaganda kampaaniateni. Viimaste hulgas kurikuulsaimad oli 1933. aasta talvel Ukrainasse korraldatud külaliste reisirid, milles osalejatelt loodeti, et kodumaale naastes asuvad nad ümber lükkama levinud avaldusi kollektiviseerumispoliitika tagajärjel tekkinud inimpõhjuslikust näljahädast, millega kaasnesid miljonid inimohvrid.⁷⁴ Ludmila Stern on VOKS-i arhiiviallikate põhjal järeldanud, et organisatsioon evis Kominterniga sarnaseid eesmärke, kuid tegi seda märksa peenekoelisemalt ning kõrgemal tasemel.⁷⁵ Kuigi avalikult üritas VOKS näidata, et organisatsioon on revolutsioonilisest kommunistlikust liikumisest sõltumatu, siis jäi see alati Nõukogude kultuuridiplomaatia instrumendiks. Konkreetsed eesmärgid varieerusid aga nii riigiti kui ka ajaliselt lõikes.

Juba 1928. a kuulutati avalikult organisatsiooni poliitiliste ülesaannete ülimust puhtalt kultuuriliste ees. Peasihiks sai „tugevdada sõprusühingute tegevust, mis olid VOKSi peamiseks kiirekesteks välismaal“.⁷⁶ VOKS-i positsiooni tõusu N. välispoliitika hierarhias toetab järk-järguline riigipoolse rahalise toetuse kasv: kui algselt tuli organisatsiooni sissetulek peamiselt liikmemaksudest ja ürituste sissetulekutest, aga ka huvitatud organisatsioonide toetustest, siis hiljem muutus rahastamine täielikult riigieelarveliseks. Samas kaotas ühendus suuresti iseseisvuses – kaadrikoosseise, eriti juhtivaid positsioone hakkas määrama VKbP KK.⁷⁷

⁷¹ Barghoorn, 1976, lk 163.

⁷² Läbiva väitena Golubev, Nevežin, 1993; David-Fox, 2012; Stern, 2007.

⁷³ Barghoorn, 1976, lk 17.

⁷⁴ David-Fox, 2012, lk 103–104.

⁷⁵ Stern, 2007, lk 7

⁷⁶ Golubev, Nevežin, 1993, lk 313.

⁷⁷ Samas.

Aja jooksul kristalliseerus VOKS-i tegevuste kindlapiirilise sihtgrupp. Kui 1920. aastatel valitses selles osas veel mõningane segadus: välismaa proletaarsetele ringkondadele olid suunatud mitmed erinevad ühendused alates VOKS-ist, Kominternist, MORP-ist⁷⁸ jt, siis 1930. aastate keskpaigaks katkesid lõplikult vaidlused selle üle, millisele kuulajaskonnale peaks VOKS Läänes keskenduma. Vastupidiselt Kominterni ja Profinterni arvamusele, kes pidasid prioriteediks Lääne tööliskonda, võttis organisatsiooni juhtkond suunaks orienteeruda välismaa intelligentsile. 1935. aastal nähti VOKS-i peaesmärgina välismaa eliidi „enda poole võitmist“.⁷⁹

Intellektuaale ei valitud esmaste kontaktide loomiseks sugugi juhuslikult. Juba 1925. aastal toonitas esimene VOKS-i esimees Olga Kameneva otseselt, et peamine on „organiseerida õiget informatsiooni intelligentide seas“, kuna just see kiht mängis piiri taga juhtrolli, olles kas ühiskondliku arvamuse häälekandjaks või väljendades seda pressi kaudu. N. juhtkonna arvates, kes propageeris „sotsialistliku kultuuri ja ülesehituse ülimuslikkust“, pidi VOKS „püüdma õhutada laiu intelligentide kihte aktiivsele tegutsemisele, sihiga seljatada veel oma kodumaades lahendamata sotsiaalseid probleeme“ Sel viisil intellektuaalide arvamust N. Liidu osas mõjutades, sooviti neutraliseerida just N. Liidu välispoliitika suhtes vastumeelsust näitavat osa kodanlusest.⁸⁰

VOKS-i sisemine aruandlus ning kirjavahetus annab selget tunnistust asutuse poliitilistest tagamaadest, ent allikad ei anna informatsiooni pikemaajaliste eesmärkide kohta. VOKS-i esimehe Petrovi raportis 1931. aastast kirjeldatakse, et „kuigi poliitilistelt kavatsustelt ning eesmärkidelt ei erine meie töö millegi poolest Kominterni või Profinterni⁸¹ omast, siis on see vormiliselt märksa keerukam.... Loomata endale pikemaajalisi illusioone väikekodanliku intellektuaalide õrna ning ebastabiilse klassi poliitilise usaldusväärsuse osas, on VOKS-i ülesandeks neutraliseerida tõhusa sotsialistlikku ülesehitustööd käsitleva propaganda abil meie suhtes kõige kahjulikumad masside vastuseisuaktsioonid“.⁸² Seega, tuleb nõustuda väitega, et mõjutustöö eesmärgiks oli edendada välisriikide kultuurieliidi kaudu avalikku arvamust Nõukogude-sõbralikus suunas.⁸³ Milliseid pikema sihikuga eesmäärke loodeti aga

⁷⁸ MORP ehk Revolutsiooniliste kirjanike rahvusvaheline ühendus oli revolutsiooniliste kirjanike poolt loodud Kominterni alluvuses tegutsev organisatsioon. Asutati 1926 a. algselt Revolutsioonilise kirjanduse rahvusvahelise büroona (Litintern), nimetati 1930.a ümber. Tuntud oma ideoloogilise jäikuse ning andmata andeks pealinist kõrvalekaldujatele, ei suutnud organisatsioon kaasata laiemaid vasakpoolsete kirjanike hulki. Samuti hakkas ühenduse liigsõjakas ideoloogilisus vastu nimekamatele välismaa kirjanikele, näiteks Henri Barbusse'ile ning ka Romain Rollandile. 1932–1934 aastate vabama, laiemate ringkondade kaasamise poliitikaga organisatsioon ei kohanenud ning suleti 1935. a. (Stern, 2007, lk 6)

⁷⁹ Golubev, Nevežin, 1993, lk 316.

⁸⁰ Samas, lk 315.

⁸¹ Punane Ametiühingute Internatsionaal. Tegutses aastatel 1921–1937.

⁸² Fayet, 2010, lk. 37–38.

⁸³ Ilmjärv, 2010, lk 793.

intellektuaalide ja seeläbi ka Lääneriikide avalikkuse poolehoidu võitmisega saavutada, on juba keerukam hinnata.

1.3. Organisatsiooni ülesehitus ja erinäoline kaader

VOKS-i toimemehhanisme N. kultuuridiplomaatia hoovana avab ilmekalt ühenduse omanäoline koosseis. Nagu iga teine Nõukogude amet, oli ka VOKS väga tugevalt struktureeritud. Silmas tuleb pida, et ühendus tegutses üheaegselt justkui kahel „kultuuririndel“: kodumaisel ning rahvusvahelisel areenil.⁸⁴ N. Liidu katusorganisatsiooni juhtorganiks oli Sekretariaat, millele allusid arvukad bürood, osakonnad ning sektsioonid. Nende vahendusel suheldi väliskorrespondentidega ning võõrriikide üksikisikute ja asutustega, muuhulgas ka enamikes riikides loodud erinevate Nõukogude sõprusühingutega⁸⁵ (erandiks siinkohal näiteks Eesti, kus sõprusühing loodi alles 3. jaanuaril 1940.a)⁸⁶. Suhteid Balti riikidega koordineeris seejuures Balti riikide, Poola, Tšehhoslovakkia ja Balkani maade sektor, Prantsusmaa kuulus Romaani sektorisse.⁸⁷

Välisriikides koha peal toimus suhtlus volinike abil, kelleks sõltuvalt asukohamaast oli kas Nõukogude saatkonna esimene või teine sekretär, harvem ka saadik ise või konsulaaresindaja.⁸⁸ VOKS-i eesmärkide saavutamisel oli just volinikel mängida võtmeroll. Just nende kaudu osutus võimalikuks mõjutada välismaal „eraisikuid, organisatsioone, asutusi, võimsaid Nõukogude kultuurimõjude edasikandjaid“, aga samuti korraldada üritusi, et nendega sidemeid „veelgi laiendada ja tugevdada“.⁸⁹ Voliniku kohuseks oli tehtud tööst ning loodud kontaktidest esitada kaks ettekannet – vastavalt VOKS-ile ning Välisasjade Rahvakomissariaadile, kus kirjeldati tihti ka kontaktisikute poliitilist meelsust.⁹⁰ Just need VOKS-i arhiivis säilitatavad raportid, kuigi tihtipeale samuti kallutatud pilguga, näitamaks Moskva ülemustele

⁸⁴ David-Fox, 2012, lk.40–41.

⁸⁵ Fayet, 2010, lk 41. Näiteks Saksamaal tegutses 1923. a juunis asutatud Gesellschaft der Freunde des neuen Russlands, USA-s American Society for Cultral Relations with Russia, Belgias – Cercle des relations intellectuelles russobelges, Prantsusmaal 1924 a. loodud Nouvelles Amitiés franco-russes, seejärel 1927 a. asutatud Association des Amis de la Russie nouvelle jne. Nagu Fayet on rõhutanud, siis võis ka sõprusühingute vahel toimuda omavaheline rivaalitsemine, mis tekitas küllaltki palju segadust nii hartilaskonna hulgas kui ka suhtlemisel VOKS-i peaorganisatsiooniga Moskvast.

⁸⁶ Ilmjärv, 2010, lk 813.

⁸⁷ Samas, lk 794; Stern, 2007, lk 93.

⁸⁸ Stern, 2007, lk 93; David-Fox, 2012, lk 41.

⁸⁹ Golubev, Nevežin, 1993, lk 314.

⁹⁰ Ilmjärv, 2010, lk 793–794.

oma tööd ehk tulemuslikumana kui see tegelikkusele vastas, on tänapäeval hindamatuks kõrvutusmaterjaliks vasakintellektuaalide endi reisikirjadele-memuaaridele.

Sekretariaadi alluvuses tegutses Nõukogude Liidus Keskbüroo, mille juures toimis nii Publikatsioonide Vahetuse Büroo, Pressibüroo kui ka Välismaalaste Vastuvõtmise Büroo, kuhu suunati Nõukogude võimude poolt kõik riigi külastajad. Enamgi veel, iga büroo jaotati lisaks keelepõhiselt 11 regionaalse sektsiooni vahel, näiteks eristati Anglo-Ameerika, Ladina, Kesk-Euroopa ja Slaavi riike. Ülim spetsialiseeritus pidi soodustama sihtkultuuri ning ühiskonna eripärade mõistmist, mis omakorda võimaldas VOKS-il varustada välisriike Nõukogulikku ülesehitustööd näitlikustava statistika, fotode, filmide, artiklite ja muu materjaliga.⁹¹ Propagandamaterjali levitati nii eraldi väljaannetes kui ka Lääne ajakirjanduse kaudu. 1925. aastast alates anti välja informatsioonilist bülletääni, mis 1928. aastal ilmus nii inglise, prantsuse kui ka saksa keeles ning mida telliti kokku 45 riigist.⁹² Alates 1930. aastast ilmus juba ajakiri "VOKS" ning aktiivse propagandatöö tarbeks oli 1933 a. asutatud VOKS-i Informatsioonibüroo.⁹³

Muidu Lääne intellektuaalide jaoks raskesti kättesaadava kultuuriteabe levitamine valitud isikutele oli üks VOKSi peamisi külgetõmbejõude. Seda eriti pragmaatilisemalt meeletatud vasakharitlaste seas ning riikides, kus suhted N. Liiduga olid piiratud ja kirjandust ning muidu informatsiooni „Nõukogulikust ülesehitustööst“ keerulisem nõutada. VOKS-ist sai nii väärtuslik kanal Moskvast meelepärase kirjanduse tellimisel. Paraku esines kultuurimaterjalidega varustamise vallas VOKS-i töös arvukalt puudujääke, mis sel moel pigem organisatsiooni mainele kahjuks tulid. 1935. aastal, pärast sõitu Inglismaale ja Prantsusmaale oli VOKS-i tollane esimees Aleksandr Arosev sunnitud tõdema, et: „VOKSi suhtutakse kui kõige korratumas asutusse“. Mis tundus talle seda kurvastavam, kuna VOKS oli tema arvates sotsialistliku ülesehituse ja sotsialistliku olme esindaja välismaal.⁹⁴

⁹¹ Fayet, 2010, lk 41–42.

⁹² O. D. Kameneva. Cultural Rapprochement: The U.S.S.R. Society for Cultural Relations with Foreign Countries. – Pacific Affairs, Vol. 1, nr. 5 (okt), 1928, lk. 6–8.

⁹³ Golubev, Nevežin, 1993, lk 314.

⁹⁴ Samas, 316.

1.4. Positsioon parteiriigis võrreldes teiste kultuuriliste, välispoliitiliste ja luureasutustega

Vaatamata muljetavaldavale mehhanismile ning kaadri arvukusele ei kulgenud VOKS-i töö ei sise- ega välisriiklikul tasandil sugugi probleemideta. Takistavaks teguriks oli juba üks organisatsiooni erijoon – selle „ühenduse“ staatus, seega ametlikult ei olnud tegemist Nõukogude riigiasutusega. Kuigi reaalsuses oli VOKS siiski riigivõimu range silma all, takistas ühe võimsa ülevaateorgani puudumine organisatsioonil parteiriigi hierarhias väga kõrgele tõusmast. VOKS oli alatiselt seotud Välisasjade Rahvakomissariaadiga, samas arenesid tal tihedad sidemed ka salapolitsei (OGPU-NKVD-ga), ning 1930. aastatel eriti Keskkomitee endaga.⁹⁵ Lõhe nende katusorganisatsioonide erinevate huvide vahel, kellest üks kaitses diplomaatilisi ning teine sisemise julgeoleku kaalutlusi, komplitseeris otseselt ka mõlemal rindel tegutseva VOKS-i poliitikat.

VOKSi positsiooni iseloomustab kuulumine nn nõrkade administratiivasutuste sekka. Sealhulgas tugevate hulka, kellele kehtisid eriseadused, kuulusid näiteks Komintern, OGPU.⁹⁶ Ohufaktori VOKS-i tegemistele lisas otseselt ka ühenduse eriline sihtgrupp – Lääne intellektuaalid, kellesse suhtuti kõigil aegadel teatava ambivalentisusega: ustavaid N. Liidu sõpru ülistati, kuid välismaa spioone ning renegaate sarjati lõputult. Ajastu N.Liidu välispoliitilist tegevust iseloomustas tugev polariseerumine. Ühest küljest juhtis seda ksenofoobne Stalin, kes koos Ježovi ning Ždanoviga nägi iga diplomaati potentsiaalse reeturina. Teiselt poolt olid selles tegevad just nimelt diplomaadid, kellel, tänu välismaa elu kogemusele, puudus Kremlile omane terav ning eemalehoidev suhtumine välismaailma.⁹⁷

Organisatsiooni positsioonile kodumaal, sealhulgas eriti välismaa külaliste võõrustamisel, oli iseloomulik rivaliteet teiste kultuuri vallas ja välismaalastega suhtlevate organisatsioonidega. Silmapaistvaks näiteks oli välisturismiga tegeleva 1929.a. loodud Inturisti ja VOKS-i omavaheline hõõrumine. Inturist oli algusest peale loodud tulundusliku ühendusena, hoolimata sellest, et algaastatel oli organisatsioon pigem tulutu rahaneelaja. 1930. aastatel, mil keskenduti välisvaluutat sisse toovatele külalistele, kasvas ka välisturism tormilise kiirusega, Inturisti töötajate arv paralleelselt 1932.a 1222-lt 1934–1936. aastate 7000-ni. Küllastajate kõrgaastal - 1936. a, võõrustati suisa 13 437 välismaalast ning Inturisti tegevuste

⁹⁵ David-Fox, 2002, lk 10.

⁹⁶ Dullin, 2008, lk 5–6.

⁹⁷ Samas, lk. 7.

skaala hakkas VOKS-i ohustama, põhjustades organisatsioonide vahel lahkkelisid ning arusaamatusi. Tihti oli põhjuseks see, et VOKS oli sõltuv Inturisti infrastruktuurist, mis oli sageli puudulik.⁹⁸

VOKSi staatus jäi ebakindlaks kuni 1930. aastate lõpuni. Näiteks 1935. ning 1936.a. oli VOKS-i tollane esimees Aleksander Arosjev üritanud Poliitbüroole ning Stalinile välja pakkuda hulka ühendust reorganiseerivaid plaane. Arosjevi argumendiks oli, et Rahvarinde perioodiga (1934–1937)⁹⁹ oli läänemaailma haritlaste huvi N. Liidu vastu märgatavalt kasvanud. Tekkinud olukorda tulnuks tema arvates ära kasutada, sest natsismioht ning fašistlike riikide kasvanud ressursimahutused „rahvusvahelisse kultuurilisse ekspansiooni“ võisid Euroopa intelligentsile kahjulikku mõju avaldada. Plaan nägi ette tohutu hulga teiste kultuuriühenduste allutamist otseselt VOKS-ile. Sellega lootis ta asutuse tagalat parteiriigi bürokraatias kindlustada.¹⁰⁰

See oli aga juba lootusetu ettevõtmine – 1937–1938. aastate terrorilaine andis VOKS-ile omamoodi surmahoobi. Nagu igas teises riigiasutuses, viidi sealgi läbi suur puhastus ning kasvava spioonimaania hirmus tabas VOKS-i nii sisemine kui ka väline ksenofoobialaine. Tulemuseks oli, et 1930. aastate lõpuks oli VOKS-i tegevus takerdunud ning ka välispoliitiline roll marginaliseerunud.¹⁰¹ Etteruttavalt võib öelda, et ametlikult eksisteeris VOKS siiski kuni 1957. aastani, seejärel reorganiseeriti juba täielikult.¹⁰²

1.5. Tõlkide roll. Juhatuse „kultuuriline“ fassaad

VOKS-i kahetine eesmärk – juhtida üheaegselt nii kultuurilist kui ka poliitilist propagandatööd – peegeldus otseselt ka valitud personali isikkoosseisus. Seda näitlikustas, et asutuse traditsioonilist kommunistlikku struktuuri kattis juhtfiguuride näol eripärane kultuuriline fassaad.¹⁰³ Eranditult kõik

⁹⁸ David-Fox, 2012, lk 177–78.

⁹⁹ Seda märkis pisut vabam õhkkond ka Nõukogude kultuuripoliitika vallas ja suhtlemisel välismaailmaga. Nn Rahvarinde periood sai alguse 1934. aasta Kominterni uuest suunavõtust, millega nüüdsest propageeriti sotsialistide ja kommunistide poliitilist liitu. Järgnevalt sõlmiti 1934 a. juunis Prantsusmaal liit Prantsuse Kommunistliku Partei ja Léon Blumi sotsialistide vahel. Lühiajaliseks jäänud nn Rahvarindevalitsus tuli võimule 1936. a., ning läks laiali 1937. juunis.

¹⁰⁰ David-Fox, 2003, lk 330–331.

¹⁰¹ David-Fox, 2002, lk 32.

¹⁰² Fayet, 2010, lk 45.

¹⁰³ Fayet, 2010, lk 39.

sõdadevahelisel perioodil VOKS-i juhtinud isikud oli kõrgelt haritud, mõjuvõimsate kontaktidega võimekad liidrid.

VOKS-i asutaja ning esinaine aastatel 1925–1930 oli Olga Davidovna Kameneva (Lev Kamenevi naine ning Lev Trotski õde, née Bronstein), keda on kirjeldatud kui Bernis hariduse omandanud, viisakat, energilist juhti, kel oli tähelepanuväärne mõju ka VOKS-i väljaarendamisele. Varakult sotsiaaldemokraatia poolehoidja, haritud ja ühtlasi ambitsioonika naisena suutis ta suurepäraselt täita tööülesannetest tulenevat kaksikrolli: olla nii kõrgemalseisev komissar ning energiline patroon koduse Vene haritlaskonna jaoks, kui teisalt, ilmuda nimekate väliskülaliste jaoks peene „Madame Kamenevana“.¹⁰⁴ Tema järeltulija aastatel 1930–1934 professor Fjodor Nikolajevitš Petrov, oli seevastu väljaõppe saanud juba tsaari diplomaatilises teenistuses, tegutses ühtlasi VNFSV Hariduse Rahvakomisariaadi Teaduste osakonna direktorina ning osales muuhulgas Suure Nõukogude Entsüklopeedia väljatöötamisel.¹⁰⁵ Ilmekaimalt esindas VOKS-i juhtkonnale omast sotsiaal-kultuurilist koloriiti aastatel 1934–1937 esimeheametis töötanud Aleksander Jakovlevitš Arosjev, keda on nimetatud ka üheks enim „europiseerunud 1930. aastate stalinismi ametnikuks“.¹⁰⁶ Aleksander Arosjevit – kirjanikku, kes oli sarnaselt eelkäijale teinud diplomaatilist karjääri, muuhulgas resideerudes Leedus, Prantsusmaal ning Rootsis – hinnati kõrgelt eriti Lääne intellektuaalide, näiteks Rollandi poolt.¹⁰⁷ Ühtlasi kehastub Arosjevi kujus elavalt Nõukogude intelligentsi isiklik traagika. Tippametnik, kelle lähiringkonda kuulusid nii endine koolivend ja perekonnatuttav Vjatšelav Molotov, kui ka Suure Terrori aegne salapolitsei juht Nikolai Ivanovitš Ježov, jäi elu lõpuni lõhestatuks oma loominguiliste ambitsioonide ning poliitilis-administratiivsete kohustuste vahel. 1930. aastate lõpul, sisepoliitilise olukorra pingestudes, kasvas Arosevi hirm oma tuleviku pärast. 1937. aastal osutus see põhjendatuks – nagu teisteski asutustes, viidi VOKS-i liikmeskonna hulgas läbi ulatuslik ridade hõrendamine.¹⁰⁸ Terrorimasina küüsis ei pääsenud ka VOKS-i esimees ise: 1937. aastal Arosjev arreteeriti ning hukati.¹⁰⁹

¹⁰⁴ David-Fox, 2012, lk 35.

¹⁰⁵ Fayet, 2010, lk. 40.

¹⁰⁶ David-Fox, 2003, lk 327.

¹⁰⁷ Fayet, 2010, lk. 40. Rollandi suhteid Nõukogude võimuga on Fox lähemalt vaadelnud artiklis M. David-Fox. The „Heroic Life“ of a Friend of Stalinism: Romain Rolland and Soviet Culture. – Slavonica, Vol.11, nr. 1 (aprill), 2005, lk. 3–29.

¹⁰⁸ David-Fox, 2003, lk 326–327.

¹⁰⁹ Ilmjärv, 2010, lk 800.

VOKS-i kaadri kohaldumist sisepoliitiliste muutustega illustreerib samuti süsteemis olulist rolli mänginud tõlkide ning giidide profiil. Veel 1920. aastate lõpuni olid paljud selle nõudliku ameti esindajad kõrgelharitud, tihti iseteadlikud spetsialistid, keda valiti tööle just silmapaistvalt hea keeleoskuse pärast. 1930. aastate algul aga muutus suureneva väliskülaliste hulga kontrollimisel määravaks õige „poliitiline ettevalmistus“. 1937. a. 14. mail pidas Arosjev VOKS-i aktiivi koosolekul kõne, milles rõhutas volinike ja tõlkide olulisust. Nimetades ametimehi kujundlikult „armeed juhtivateks tõkkesalkadeks (*zagraditelnyje otrjady*)“, leidis ta, et välismaalastega peetavaid vestlusi tuleb läbi viia väga hoolikalt, sest esmamulje N. Liidust saavad välismaalased just tõlkide vahendusel. Ühtlasi tegi ta mitmeid ettepanekuid tõlkide positsiooni parandamiseks. Suureks vajakajäämiseks pidas ta, et tõlkide ja volinike aktiiviga ei viida läbi töö tulemuslikkuse alaseid kohtumisi ning et nad pole kursis kogu kõrgema poliitikaga.¹¹⁰

1930. aastast alates korraldati tõlkidele-giididele juba spetsiaalseid „Kommunismi kursuseid giididele“, kus anti igakülgset õpetust, kuidas nõukogudevastast elementi välja selgitada ning väliskülalistele N. Liidust sobilikku pilti maalida.¹¹¹ Peale turistide eskortimise pidid nad välja selgitama külaliste emotsioonid ning seisukohad N. Liidus nähtu osas, millest seejärel esitati koos isikukirjeldustega detailsed raportid. Samuti ennustati, milliseid muljeid võiksid sissesõitnud kodumaale kaasa viia.¹¹² Sellised uut tüüpi tõlgid meenusid väljaõppelt pigem salapolitsei agente. Näiteks hilisem renegaat André Gide väljendab kujundlikult, kui vähe ta usaldas talle määratud tõlki „seltsimees Boleslavskajat“: "Miski ei paista teda nurka suruvat, ning ta suudab kõigele vastuse leida: mida vähem teadlik ta antud teemal on, seda enesekindlam ta on... Meie armas giid on sedavõrd vastutulelik ja pühendunud kui saab olla. Tema juures on aga üks väsitav joon – informatsioon, mida ta meile annab, pole kunagi täpne, välja arvatud juhul, kui tegemist on valega."¹¹³

1.6. Sisepoliitika ning välispoliitika risttules: organisatsiooni tõusud ja mõõnad

VOKSi tippaeg oma tegevuste efektiivsuse poolest oli kahel perioodil, esmalt Kameneva juhtimise all 1925–1929 ning Rahvarinde aastatel 1934–1936. Ajad, mil organisatsiooni raputasid puhastused või ideoloogilise valvsuse lained, esmalt 1930–1932 ja suuremal määral 1937–1939, takistasid ettevõtmisi

¹¹⁰ Golubev, Nevežin, 1993, lk. 349–350.

¹¹¹ David-Fox, 2003, lk 312–313.

¹¹² Stern, 2007, lk 124–128.

¹¹³ Maksimenkov, Barnes, 2003 <http://www.utoronto.ca/tsq/06/pasternak06.shtml> (9.12.2013)

välismaal ning kuulutasid ette organisatsiooni sõjajärgsetel aastatel oodanud tulevikku ühest küljest hiiglasliku, kuid teisalt kohmaka ning suhteliselt madalatasemelise jäljendusorganisatsioonina¹¹⁴

VOKSi tegevus oli tugevalt sõltuv nii N. Liidu sisekliimast kui ka välispoliitiliste hoovuste suunast. Kuigi kultuuridiplomaatia rindel tegutses see väga suure hulga välisriikidega, oli põhifookuses, eriti varasematel aastatel, Lääs, mida määratleti kõrgeltarenenud Euroopa riikide ning USA-ga.¹¹⁵ 1920. aastatel oli Nõukogude Euroopa-suunaliste tegevusliinide epitsentriks Berliin, kantuna Välisasjade rahvakomissari Georgi Tšitšerini nn „rahumeelse kooseksisteerimise“ välispoliitikast, mis järgnes 1923 a. sõlmitud Rapallo paktile ning tähistas tihedamaid militaar- ning diplomaatilisi suhteid kahe riigi vahel, millest teiste suurjõududega vajaka jäi.¹¹⁶ Veel 1933. aastal viitas Molotov Saksamaa „erilisele kohale“ Nõukogude välispoliitikas, kuigi diplomaadid, nagu Hintšuk Berliinis, Dovgilevski ja Rosenberg Pariisis, Maiski Londonis ja Litvinov Moskvast suhtusid Hitleri ideedesse täie tõsidusega, olles juba 1932. aastal *Mein Kampf*’iga tuttavad.¹¹⁷ USA ning näiteks Šveitsi puhul oli VOKS-il mängida eripärane roll, kuna nimetatud riikidega sõlmiti ametlikud diplomaatilised suhted mõnevõrra hiljem – 1933. aastal, ning senikaua toimus VOKS omamoodi variorganisatsioonina välispoliitiliste taotluste teostamisel ja diplomaatiliste suhete ettevalmistamisel.¹¹⁸

VOKS-i reorganiseerumine ja hääbumine leidis aset vahemikus 1934–1939. Algselt, 1934 a. VOKS restruktureeriti ning seal hakati rakendama suuresti NKVD-lt laenatud tegevusprintsipe. Ilmusid territoriaalsed osakonnad, näiteks Lääne osakonnad 1, 2, ja 3, mis tegelesid sidemete edendamisega kontinentaal-Euroopas. Muudatused tehti kooskõlas arengutega N. sise- ja välispoliitikas, et VOKS suudaks ellu viia talle konkreetset ette nähtud ülesandeid.¹¹⁹ Ometi ei suutnud need VOKSi tugevada, juba 1936. aastast võib täheldada ühenduse allakäiku. Peapõhjuseks on peetud tõika, et Nõukogude Liit oli jõudnud tõusta tugevaks tööstus- ning sõjaliseks jõuks ning tänu sellele sõltus Nõukogude juhtkond järjest vähem Lääne toetusest.¹²⁰ Ka oli VOKSi „avalike suhete“ kampaania vilja kandnud – Lääne arvamusiidrid oma isiklike kohtumistega olid Läänes vorminud Stalinist positiivse imago, kujutades teda ühtviisi idealiseeritud tegudeinimese ja intellektuaalina, ning valmistades teda ette järgnenud

¹¹⁴ David-Fox, 2012, lk 53.

¹¹⁵ Samas, lk 5.

¹¹⁶ Samas, lk. 63.

¹¹⁷ Dullin, 2008, lk 93.

¹¹⁸ Fayet, 2010, lk 45.

¹¹⁹ Golubev, Nevezin, 1993, lk 314.

¹²⁰ Stern, 2007, lk 8.

diplomaatilisteks kohtumisteks.¹²¹ Sõjajärgne VOKS oli vaid oma eelkäija vari – Poliitbüroo 1940. a 8. märtsi otsusega sai uueks esimeheks V.S. Kemenov ning ühendusele anti „Nõukogude kultuurilise propaganda“ organi monopol välismaal. Lõpuks läks Kemenovil korda see, mida Arosev soovis, kuid ei jõudnud ellu viia: viidi läbi VOKSi kaadrite pea täielik puhastus, välismaise kultuuripropaganda kogemuse aktiivne ülevõtmine, tuntav VOKSi tegevuste finantseerimise kasv ja parteikontrolli kehtestamine.¹²²

¹²¹ David-Fox, 2012, lk .239–240.

¹²² Golubev, Nevežin, 1993, lk 317–318.

II VOKS ja Prantsusmaa vasakharitlased

2.1. Vasakpoolsus ja välispoliitika Prantsusmaal

Vasakpoolsuse traditsioon oli Prantsusmaal 1920. aastateks, mil N. kultuuridiplomaatia riigis kanda kinnitamas asus, juba põhjalikumalt juurdunud. Prantsuse vasakpoolsust uurinud Jean Touchard nimetab viit kaalukamat ajaloolist tugipunkti: esmalt Valgustusaeg oma tollal revolutsioonilisi ideid (muuhulgas ratsionalism, progress ja vabadus) levitanud filosoofidega; teiseks, positiivse laenguga revolutsioonikogemus aastast 1789, mil sündis idee „Suurest rahvusest“ ning Prantsusmaast kui maailmale eeskuju osutavast lipulaevast; kolmandaks 1848 a. revolutsioon, mis oli paljudele hilisematele vasakpoolsetele inspireerivaks näiteks eri ühiskonnaklassidest pärit demokraatide liidu võimalikkusest (enamasti küll mõõdukasvasakpoolsele suunale, mitte kommunistidele); neljandaks, Pariisi 1871. a kommuuni aeg, mis oli eriliseks teetähiseks just kommunistide jaoks, kuid millele liberaalsotsialistlik *Radicaux* pigem vastandus; viiendana on välja toodud Prantsuse „vabariiklikku traditsiooni“, mis oli III vabariigi alguseks kristalliseerunud ning muutunud juba kooliprogrammi lahutamatuks osaks.¹²³

Ametliku sotsialismi sündi võib arvestada 1905. aastast, mil II internatsionaalis asutati Prantsuse sektsioon. Järgnes Sotsialistliku koondpartei loomine, millest 1920. aastal Kommunistliku internatsionaali prantsuse sektori (SFIO) kongressil eraldus Prantsuse Kommunistlik Partei (PKP).¹²⁴ Samas on markeeritud, et Prantsuse vasakpoolsus ei olnud oma olemuselt kuigi radikaalne. Võrreldes näiteks Saksa kommunistliku parteiga, jäi PKP sõdadevahelisel ajastul küllaltki nõrgaks poliitiliseks jõuks, välja arvatud ehk Rahvarinde aastad, saavutades tavaliselt vaid vähem kui viis protsenti parlamendikohtadest. Teised leebemad vasakparteid, nagu vasakliberaalide partei *Parti républicain radical et radical-socialiste* korjasid enamasti veerandi häältest ning SFIO ligikaudu kümme kuni viisteist protsenti häälte arvust.¹²⁵ Siiski 1933. aasta natsionaalsotsialistide võimuletulekuga seoses kasvas tohutult Pariisi tähtsus vasakpoolsete, sealhulgas ka kommunistide operatiivkeskusena kogu Euroopas.¹²⁶

¹²³ Oberloskamp, 2011, lk 34–35.

¹²⁴ Samas, lk 31.

¹²⁵ Samas, lk 31–32.

¹²⁶ Dullin, 2008, lk.159.

Üldiselt olid vasakpoolsed riigis jagunenud laia poliitilise spektri vahel, ulatudes demokraatlik-kodanlikest parteidest nagu vasakliberaalsed *Radicaux* kuni sotsialistide ja kommunistide ja teiste äärmusvasakpoolsete rühmitusteni välja. Ühtlasi iseloomustavad neid, hoolimata laiast spektrist ning vaatamata teatud sisemistele erinevustele, siiski ühisjooned ning teatav kokkuhoidvus. Oluline, et „vasakpoolsed“ ning „vasakpoolsus“ olid positiivse märgiga, erinevad grupeeringud ehtisid end meeleldi selle omadussõnaga.¹²⁷ Mis lõi ilmselt soodsama pinnase N. Liidu vasakpoolseid ideid propageeriva kultuuridiplomaatia jaoks.

Vasakradikaalsete meelsuste edenemist Prantsusmaa poliitilistes sfäärides ning eelkõige Pariisis on otseselt seotud N. Liidu välispoliitiliste prioriteetidega. 1920. aastatel olid suhted Prantsusmaaga vähem olulised kui Berliini ja Londoniga ning seal oli vähem organisatsioonilisi tugipunkte.¹²⁸ Prantsusmaa tõus N. Liidu välispoliitilises agendas sai alguse vaikselt 1920. aastate lõpul, mille puhul on rõhutatud 1930. aastast N. Liidu välisasjade rahvakomissari kohuseid täitnud Maksim Litvinovi panust.¹²⁹ Jõulisem lähenemine Prantsusmaaga algas tegelikult 1933 a. Sealjuures olid N. diplomaatide head suhted Prantsusmaaga tugevalt mõjutatud radikaalide valitsusse kuulumisest. N. Liidule soodsad ajad algasid vasakpoolse Édouard Herriot¹³⁰ valitsuse võimuletulekuga 1932 a. Varasemalt oli tema valitsus 1924 a. N. Liitu ametlikult tunnustanud¹³¹. 1932 a., esmalt Herriot ning siis Joseph Paul-Boncour'i juhitud radikaalide valitsuse ajal, nõustuti novembris alla kirjutama kahe riigi vahelisele mittekallaletungipaktile. Eesmärgiks oli lähenemist ellu viia kahel viisil: kultuuri vallas ja sõjalise koostöö abil.¹³²

¹²⁷ Oberloskamp, 2011, lk 45.

¹²⁸ David-Fox, 2012, lk 84.

¹²⁹ Litvinov oli N. diplomaatide seas sel suunal pioneeriks, sõlmides 1928.a. N. Liidu nimel Briand-Kellogi pakti, samuti andis ta „isikliku ning tingimusteta toetuse“ viimasest paktist välja kasvanud Euroopa Komisjoni ideele, õhutades 1931 a. kevadel Prantsusmaaga läbirääkimisi alustama. Poliitbüroo prioriteetidid seevastu Litvinovi omadega päris ei kattunud, Stalini ning Molotovi jaoks oli esmatähtis Poolaga mittekallaletungipakt sõlmida ning Prantsusmaaga kõneluste pidamine pidi eelkõige soodustama just edasminekut selles liinis. Litvinov Läänepiiridelt varitseva sõjaohu kartust ei jaganud, leping Prantsusmaaga oli tema jaoks aga absoluutseks prioriteediks. Kaks mittekallaletungipakti sõlmiti lõpuks juulis ja novembris 1932. Üheks sellise suuna tagamõtteks oli just tugevdada eelnevaid pakte ning muuta agressiooni tõlgendamist objektiivsemaks. (Dullin, 2008, lk 35)

¹³⁰ Prantsuse radikaalide partei juht ja hilisem kolmekordne peaminister Édouard Herriot käis 26 aug–sept 1933 ka Ukrainas, eitades tähelepanekuid ulatuslikust näljahädast ning võrreldes riiki õitseva aiaga (David-Fox, 2012, lk 99.)

¹³¹ N. Venemaa algusaja välispoliitilistest dilemmaadest ja probleemidest Prantsusmaa poolse ametliku diplomaatilise tunnustamisega vt nt A. Kocho-Williams. Engaging the World: Soviet Diplomacy and Foreign Propaganda in the 1920s. 4.12.2007 <http://www.scribd.com/doc/141203589/Alastair-Kocho-Williams-Engaging-the-World> (9.12.2013)

¹³² Dullin, 2008, lk 98–99.

2.2. Prantsuse vasakintellektuaalide eripärad

Eriline koht Prantsuse intellektuaalkonna hoiakute kujunemisel kuulus 1894. a. lahvatanud Dreyfus'i afäärile¹³³, millele järgnenut, nagu Mark Lilla mõneti irooniliselt nendib, võiks peast ette lugeda iga Prantsuse koolilaps.¹³⁴ Sellest tiivustatuna kujunes Prantsusmaa intellektuaalkonnast selgelt eristuvate klasssihuvidega sotsiaalne klass, mida tuleb silmas pidada ka sõdadevahelise haritlaskonna käsitlemisel. Alates Zola teravast kriitikast Prantsuse sõjaväeringkondade ning Prantsuse iganenud kohtusüsteemi arvel, olid intellektuaalid 20. saj alguseks kujunenud rolliga grupiks. Neilt oodati nii ühiskondlike protsesside kõrvaltvaatamise oskust ja võimet seista poliitikast kõrgemal, kui teisalt oma sõltumatust kasutades, vajadusel julgust haarata töökuulutaja roll ja kanda laiemat vastutust. Intellektuaalide relvaks oli sõna ning eelduseks täielik distantseeritus poliitilistest võimumängudest.¹³⁵ Pandi alus Prantsuse ühiskonnas alates Dreyfusi afäärist levinud intellektuaali ideaalile, kelleks oli elevandiluu tornis elav kabinetiharitlane, kriitik, kes oma kritiseerimisobjekti – ühiskonda ning poliitikat – objektiivse pilgu säilitamiseks vaid kaugustest vaatlus.¹³⁶ Sõltumatust tuli seejuures kaitsta iga hinnaga, see oli intellektuaali „ainsaks autoriteetsuse garandiks“¹³⁷

Paraku oli just selline „ülesus maise elu sfääridest“ viljakaks pinnaseks mitmesugustele maailmaparanduslikele utoopiatele. P. Hollanderi intellektuaalide võõrandumise teooriat aluseks võttes võiks väita, et Prantsuse intellektuaalid võisid olla oma ühiskonnast küll võõrandunud, langemata

¹³³ Dreyfus'i afäär lahvas Prantsusmaal 1894 a. lõpul. Alfred Dreyfus, juudi taustaga Prantsuse Peastaabi ohvitseri kahtlustati ning mõisteti kohtulikult süüdi Saksamaa kasuks spioneerimises. Avalikkusele näidati väidetavast suurest hulgast tõendusmaterjalist vaid üht nn *bordereau* dokumenti, arvatavalt Dreyfus'i käekirjas Saksa sõjaväeatašeele Schwartzkoppenile adresseeritud kirja. 1896 a. mais tuli Peastaabi informatsiooniosakonna peaks saanud kolonel Picquart välja avaldusega, et pidas Dreyfus'i süütuks ning kuriteo toimepanijaks hoopiski teist ohvitseri, major Walsin-Esterhazyt. Süüasi eskaleerus, Dreyfus'i kaitsvate pamflettidega tulid välja tema vennad, seejärel Zola, kes avaldas samuti Dreyfus'i poolel oleva Clemenceau ajakirjas *L'Aurore* 1898 a. jaanuaris tulise „*J'accuse*“ (pr.k. Ma süüdistan). Hoolimata sõjaväejuhtkonna algsetest loo kinnimätsimise katsetest, tunnistas Esterhazy üles nimetatud dokumendi võltismise ning selgusid veel mitmed sarnased vastuluurega seotud võltsimisjuhtumid. Vt lähemalt H. Arendt. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego, New York, London: A Harvest Book; Harcourt Inc., 1994 (1. trükk 1968), lk. 89–120.

¹³⁴ Järgenenu all mõtleb autor „vabariiklastest dreyfusaardide ja nende katoliiklik-natsionalistlike vastaste jagelemisi; lahknemisi Vene revolutsiooni ja Rahvarinde pärast I maailmasõja järgsel ajal; Vichy perioodi intellektuaalseid ja poliitilisi kompromisse; Sartre'i intellektuaalse marksismi domineerimist sõjajärgsel ajal; teravaid lõhesid intellektuaalide seas Alžeeria pärast; 1968 a. mai järgset vasakradikalismi taassündi; Solženitsõni „Gulagi Arhipelaagi“ avaldamisele 1970. aastatel järgnenud *crise de conscience*'i ja Mitterandi aastadel väljaarenenud liberaal-vabariiklikku konsensust.“ (M. Lilla, 2001, lk 202–203.)

¹³⁵ Oberloskamp, 2011, lk 12–13.

¹³⁶ Samas, lk. 13.

¹³⁷ C.Prochasson. *Les intellectuels et le Socialisme: XIXe-Xxe siècle*. Plon, 1997, lk 9.

sealjuures siiski resignatsiooni. Ühiskondlik angažeeritus innustas neid aktiivselt maailmaparandamisest osa võtma, mida N. kultuuridiplomaadid suhtluses vasakpoolset meelestatud intellektuaalidega osavalt ära kasutasid.

2.3. 1920. aastad: kultuuridiplomaatia kobav algus

N. Liidu poolseks valuküsimuseks 1920. revolutsioonijärgsetel aastatel oli loomulikult Lääneriikide ametliku diplomaatilise tunnustuse saavutamine ning sellega seonduvalt majandussuhete edendamine. Paljude juhtivate bolševike poolt tehti katseid välismaailmaga suhteid sisse seada, et mõjutada varakult vaateid uue Nõukogude võimu suhtes. Selle varase ametliku mittetunnustamise ajastul nähti intellektuaale kui alternatiivset kanalit konventsionaalsele diplomaatiale.¹³⁸

Läbivaim tõmbejõud, mis 1920. aastatel Prantsuse vasakintellektuaale N. Liidus ahvatles, oli kindlasti N. avangardkultuur – publik nõudis „uue Venemaa uut kultuuri“. Imetleti nii kõrgetasemelisi Aleksander Bloki, Jevgeni Zamjatin, Isaak Babeli ja Boris Pilnjaki teoseid kui ka hiljem unustusse vajunud Fjodor Gladkovi, Aleksander Serafimovitši või Fjodor Panferovi loomingut.¹³⁹ Ülistati Vene kinokunsti, eriliselt *en vogue* oli Sergei Eisenstein, tema „Soomuslaev Potjomkin“, mille linastustele oli pärast keelustamist paljudes Euroopa riikides vasakpoolsete rühmituste ja kommunistide avalikel filmiõhtutel pea võimatu kohta saada. Üks Prantsuse loetumaid kirjandusajakirju *NRF* teavitas, et „Prantsusmaal pole ühtki haritud vaimu, kes poleks kursis selle vaieldamatult ühe kaasaja maailma esirinda kuuluva režissööri loominguga“. Eisensteini „kodanliku“ majanduse pahupoolelt kujutav kinokunst¹⁴⁰ jättis paljudele intellektuaalidele kustumatu mulje, kohati peeti filme avangardkunsti kõige mõjusamalt esindavaks vormiks. Kuulus teekaaslane, modernistlik kirjanik, kunstiajaloolane ning tulevane kultuuriminister André Malraux kirjutas: „Kas pole tõsi, et Kommunistlik kunst väljendub tõeliselt mitte kirjanduses, vaid filmis?“¹⁴¹

Esimesed Lääne intellektuaalide osalusel Nõukogude Venemaa toetuseks korraldatud aktsioonid toimusid tänapäeva mõistes humanitaarmissiooni sildi all ning olid inspireeritud Vene kodusõjast,

¹³⁸ David-Fox, 2012, lk 29.

¹³⁹ Stern, 2007, lk 14.

¹⁴⁰ Eisensteini innovaativsest montaažitehnikast ning filmifilosoofiast vt näiteks D. Bordwell. The Idea of Montage in Soviet Art and Film. – Cinema Journal, Vol. 11, No. 2 (Spring), 1972, lk. 9–17; J.B. Kuiper. Cinematic Expression: A Look at Eisenstein's Silent Montage. – Art Journal, Vol. 22, No. 1. (Autumn), 1962, lk. 34+36–39; A. Nesbet. Savage Junctions: Sergei Eisenstein and the Shape of Thinking. London; New York: I.B.Tauris, 2003; S.Eisenstein. The Montage of Film Attractions – The Eisenstein Reader. Toim. R. Taylor, London, 1998, lk. 35 – 52.

¹⁴¹ Stern, 2007, lk 15.

välisinterventsioonist ning eelkõige 1919–1922 looduskatastroofist – Volga näljahädast. Avalikkuse poole pöörduti nii revolutsiooni-eelse „Püha Venemaa“ kui ka näljahäda tõttu kannatava revolutsiooni-järgse Vene elanikkonna nimel.¹⁴² Õilis eesmärk pühendas toetuse mitmetelt nimekatelt Prantsuse kultuuritegelastelt, kommunistidelt ning hilisematelt riigitegelastelt. Abi mobiliseerimiseks astus avalikult üles kommunist Paul Vaillant-Couturier, rõhudes just Vene rahva eneseohverdustele inimkonna parema tuleviku nimel. Suurkirjanik Anatole France'i juhatus sisse Volga regioonis filmitud kaadrite linastuse Pariisis 1922 a. peetud nälja-teemalisel Fridtjof Nanseni konverentsil, mis tõi kohale koguni 5000-pealise publiku.¹⁴³

1924. aasta oli kahe riigi vahelistes suhetes mitmeti märgilise tähendusega: suuresti tänu vasakpoolselt meelestatud *Cartel de gauche*'i bloki valimisvõidule mais-juunis, millega seljatati seni tugevalt bolševismivastselt meelestatud Poincaré valitsus, ning anti järele kaubandusgruppide tungivale nõudmisele N. Venemaad ametlikult tunnustada. Majandusringkondades loodeti, et N. Liiduga kaubandussuhete loomine aitaks elavdada ka Prantsuse kiratsevat majanduselu ning pakkuda oodatud lahendusi finantsprobleemidele. Oktoobris tunnustati N. Liitu ametlikult ning vahetati järgnevalt diplomaatilisi esindajaid – Prantsusmaale saabus senine väliskaubanduse rahvakomissaar Krasin ning N. Liitu saadeti agar Pariisi ajakirjanik ning tuline Nõukogude-Prantsusmaa lähenemise pooldaja Jean Herbert. Sarnane tegevusmuster oli eelnevalt toiminud Suurbritannias, kus pea kohe pärast leiboristide esmakordset võimulepääsu Ramsey Macdonaldi juhtimisel, järgnes veebruaris N. Liidu *de iure* tunnustamine.¹⁴⁴

Tänu ametlikule tunnustamisele oli 1924. aasta oluline ka N. kultuuridiplomaatia seisukohalt. Veel samal aastal pea- ning välisministriks saanud vasakpoolse Édouard Herriot algatusel sündis 1924. aasta diplomaatilise lähenemise ajastul efemeerne „Prantsuse-Vene sõprusühing“ (*Amitiés franco-russes*).¹⁴⁵ VOKSi ametliku loomise järgselt 1925 asuti N. Liidu suhtes soodsalt meelestatud ringkondades VOKS-i tegevusplaane ellu viima.¹⁴⁶ Sarnaselt MORP-ile ja Kominternile oli VOKS-il Prantsusmaal 3 põhilist mõjuliini: press, sõprusühingud ja isikkontaktide loomine.¹⁴⁷ Algul ei kulgenud kõik sugugi plaanijärgselt – sotsialismi ja N. Liidu propageerimine ajakirjanduse kaudu ning N. Liidu sõprusühingute loomine kannatasid mitmete puuduste käes. Probleemid tulenesid nii kohalikest eripäradest kui ka VOKS-i algsetest organisatoorsetest ebakõladest ning rahavoogude nappusest.

¹⁴² Stern, 2007, lk 12.

¹⁴³ Samas.

¹⁴⁴ Jacobson, 1994, lk 134–135.

¹⁴⁵ Cousu de fils, 2012, lk. 16.

¹⁴⁶ Samas.

¹⁴⁷ Stern, 2007, lk 94.

Üks Prantsusmaa intellektuaalse elu erijooni, mis nii edendas kui takistas N. kultuuridiplomaatide tööd, oli selle tsentralism – tähtsate isikute, kirjastuste, meedia, eliitkoolide ja palju muu ruumiline koondumine Pariisi, mis omakorda soodustas haritlasrühmade tekete ning intellektuaalide läbilöögivõimet.¹⁴⁸ Suhtevõrgustike pealinna kesksus kindlasti lihtsustas N. kultuuridiplomaatia volinike tööd prantslastega lähenemisel. Teisalt on leitud, et Prantsusmaa puhul ei olnud 1924 a. probleemiks mitte niivõrd kuulekate liikmete puudus, kuna nende hulka kuulusid VOKS-i tollase esindaja Devjatini entusiastliku mõttevalduse järgi „kõige väljapaistvamad Prantsuse poliitikud ja õpetlased“. Raskendavaks asjaoluks olid hoopis pidevad sisemised lahkkelid Prantsuse õpetlaste, ajakirjanike ning intellektuaalide rühmades. Kameneva oli 1924 a. lausa meeleheitele viidud oma tollase Pariisi esindaja lakoonilistest vastustest, kui Pariisis ei õnnestunud kindlustada vastloodud sõprusühingu püsimist ning tunnistas, et ta „lihtsalt ei suuda jälile saada“ miks sõprusühing laiali läks.¹⁴⁹ Võrreldes näiteks Saksamaa ja Suurbritanniaga tekkis stabiilne sõprade ühing Prantsusmaal küllaltki hilja.¹⁵⁰

Hoolimata Devjatini ilmselt liialdatult optimistlikust hinnangust, oli probleeme ka vajalike kontaktide sõlmimisega. 1920. aastatel kuulusid N. mõjusfääri peamiselt kommunistlike ringkondade esindajad ning mitte veel tõeliselt nimekad, mõõdukasvasakpoolsete või neutraalsemate vaadetega intellektuaalid. Elavad diskussioonid kunstnike ja literaatide suunavõtu üle proletaarses revolutsioonis ja intellektuaali sotsiaalse rolli üle koondusid pigem PKP liikmete ja kommunistliku *l'Humanité* toimetuse ümber, kuhu kuulusid radikaalsemad haritlased Henri Barbusse, hiljem Paul Vaillant-Couturier, Léon Moussinac, Paul Nizan ja Louis Aragon. Ka oktoobrirevolutsiooni toetamise debatti ja uute võimalike kirjandusvormide arutellu, mida kümnendi algul olid *Clarté* ajakirjas algatanud Romain Rolland ja Henri Barbusse, sekkuti rahvusvahelise Revolutsioonilise kirjanduse büroo kaudu. Viimane muudeti 1930. aastal Harkovi kongressil Rahvusvaheliseks Revolutsiooniliste kirjanike organisatsiooniks (MORP) ning tegutses Kominterni ja PKP propagandaosakonna juhtimisel.¹⁵¹ Siiski enamik Prantsuse vasakintellektuaale ei sidunud end sugugi uue proletaarse kultuuri loomise ideega.¹⁵²

Kuigi silmapaistvamate kontaktide loomisel oli esmalt probleeme, käitus VOKS ettenägelikult, valides tööks Prantsusmaal oma parima diplomaatilise ešeloni, kel oli vajalik kultuuriline taust suurintellektuaalidega suhtlemiseks. Üheks väljapaistvaimaks näiteks oli „efektiivsemaiks 1920. aastate

¹⁴⁸ Oberloskamp, 2011, lk 25.

¹⁴⁹ David-Fox, 2012, lk 85.

¹⁵⁰ Saksamaal loodi sõprusühing 1923. aastal, Suurbritannias ametlikud diplomaatilise tunnustamise järel 1924. a (David-Fox, 2012, lk 84.)

¹⁵¹ Cousu de fils, 2012, lk 17.

¹⁵² Oberloskamp, 2011, lk 53.

Nõukogude diplomaadiks“ tituleeritud Christian Rakovski määramine N. Liidu saadikuks Pariisi aastatel 1925–1927. Tegemist oli Kominterni kaasasutajaga, kes alates 1923. aastast tegutses N. Liidu diplomaatilise esindajana Londonis. Rakovski pärines prominentse Bulgaaria intellektuaali perest, oli õppinud Genfis meditsiinikoolis, sõbrustanud muuhulgas Plehhanovi-Zasulitši Vene sotsiaaldemokraatide rühmaga veel enne kui Lenin seda tegi. Tal oli tekkinud ulatuslik suhtlusringkond Euroopa nimekate sotsialistide seas, kelle hulka kuulusid ka sotsialismiteoreetikud Friedrich Engels, Jean Jaurès, Karl Kautsky ja August Bebel. Samuti kõneles ta enam kui tosinat võõrkeelt ning oli saavutanud Pariisi vasakpoolsete intellektuaalide ja kunstnike seas silmapaistva positsiooni. Talle sai saatuselikuks ustav Trotski kaitsmine 1927. a, millega mees määrati 60 aastaks nende ametnike sekka, kellest ametlikes välispolitiika toimikutes ei leidunud jälgegi.¹⁵³

Teine, just nimekamate intellektuaalide heaks isiklikuks sõbraks saanud ametnik oli Aleksander Arosev. Ka Arosev saabus sinna 1924. aastal, asudes ametisse N. Liidu saatkonna teise sekretärina ning juhtides ühtlasi Pressibürood. Napilt kaks aastat hiljem, 1926. aastal saadeti aga diplomaat uutele ametipostidele saadikuna Stockholmis, 1927. a saadikuks Lätti, seejärel lühemateks perioodideks Ungarisse ja Poola.¹⁵⁴ Diplomaadile endale oli see kui märk, et teda ei peetud enam võimude poolt endises soosingus, hilisematel 1920. ning 1930. aastatel ei suutnud ta hinnatud Pariisi ametiposti enam saavutada. Oma salajases päevikus nägi ta seda kui ametialandust võrreldes eelnevate diplomaatiliste tööpostidega.¹⁵⁵ Tänu loomingulisele natuurile – Arosev kirjutas ise kirjanduslikke sketše, mida küll kaasaegsete poolt peeti pigem kehvapoolseteks – samastus ning elas ta sügavalt Lääne intellektuaalidele kaasa. Tema erilise imetluse objektiks oli suurkirjanik Romain Rolland, samas oli Arosev isiklikult „töötamas“ ka teiste väljapaistvate isikute N. mõjusfääri meelitamisel, kui nimetada kirjanik Margueritte'i, poliitik Herriot'd ja helilooja Maurice Raveli.¹⁵⁶

VOKS-i sõdadevaheliste tegevuste keskseid põhimõtteid, oli just isiklike sõprussidemete loomine.¹⁵⁷ Mõistetakse, et selliste prantsuse haritlastega suhtlemiseks valitud kõrgeltharitud ja intelligentsete „esimese põlvkonna“ kommunistidega, kes olid sageli polüglotid, poliitiliselt usaldusväärsed, tsaariajal viibinud emigratsioonis tollastes intellektuaalide pelgupaikades Prantsusmaal, Saksamaal või Šveitsis, oli nimekatel kultuurikorüfeedel André Gide'il, Romain Rolland'il, André Malraux'l ja paljudel teistel

¹⁵³ Jacobson, 1994, lk 134.

¹⁵⁴ David-Fox, 2003, lk 740.

¹⁵⁵ Samas, lk 749.

¹⁵⁶ Stern, 2007, lk 142.

¹⁵⁷ Samas, lk. 30.

erakordselt meeldiv suhelda.¹⁵⁸ Prantsusmaal kohapeal said neid sidemeid veelgi tugevdada David-Foxi väljendit laenates Nõukogude „kultuurilised amfiibid“¹⁵⁹ – Mihhail Koltsov, Ilja Ehrenburg, Vladimir Pozner. Rolland'i puhul on mitmeti rõhutatud N. Liidu esikirjaniku Maksim Gorki rolli, kellega Rolland oli aktiivses kirjavahetuses.¹⁶⁰ Teisalt, peitus intensiivse kontaktide loomises N. sisepoliitilisest heitlikkusest tingitud nõrkus – N. Liidu sisepoliitilised lainetused mõjutasid otseselt diplomaatilist kaadrit ning nendega seotud välissuhteid.

1927. a. märkis pöördpunkti, Moskvast tähistati oktoobrirevolutsiooni kümnendat aastapäeva ning 1928.a. algul sündisid Pariisis kaks vahetevahel võistlevat paralleelorganisatsiooni. Pariisi määrati otseseks VOKSi esindajaks ka volinik Divilkovski.¹⁶¹ Prantsuse-Nõukogude kultuurilise lähenemise ühendus pidi loodama kindla sihiga – selgitada Pariisi laiast intellektuaalide ringkonnast välja potentsiaalsed Nõukogude Liidu toetajad, ning ühendada nad VOKS-i juhtimise alla.¹⁶² See oli aeg, mil VOKS-i kaudu saabusid N. Liitu esimesed nimekad külalised, André Mazon saabus 1927. jaanuaris, talle järgnes Georges Duhamel, Luc Durtain – need teadlased, ilmselt N. Liidus käigust positiivse impulsi saanuna, üritasid hiljem ebaõnnestunult Prantsuse-Nõukogude kultuurilise lähenemise ühingut luua. Oktoobrirevolutsiooni pidustustel käisid silmapaistvad intellektuaalid Henri Barbusse, Theodor Dreiser USA-st ja Stefan Zweig Austriast. See oli esimesi kordi, kui sovetid said oma hoolikalt planeeritud võõrustamiskunsti eksponeerida: kavas oli tihe kultuuriprogramm klassikaliste vaatamisväärsuste tutvustamisretkega. Objektide hulka kuulusid Ermitaaž, Vene Muuseum, Kreml, akadeemik Pavlovi labor, uuematest kinostuudio Kinofabrika, Gozisdati kirjastus. Kultuuril oli N. kultuuridiplomaatias ja kogu riigi poliitikas eriline positsioon. Isegi kõige kriitilisematel partei sisevõitluse hetkedel, terroriajal ja sõjatingimustes, langetati teisejärgulisteski kultuuriküsimustes otsuseid kõige kõrgemal tasandil – kultuur oli poliitilise hierarhia jaoks oluline, kuna mängis kesksel rolli uue usumustesüsteemi väljendamisel.¹⁶³ Vähemalt 1927. a. N. vaatamisväärsustega tutvunud Duhameli puhul on teada, et kirjaniku eest hoolitseti kõige vajaliku muretsemisel – tagasi sõites olid muljed Vene külalislahkusest loomulikult ülevad.¹⁶⁴

¹⁵⁸ Cousu de fils, 2012, lk. 26.

¹⁵⁹ David-Fox, 2012, lk 220.

¹⁶⁰ David-Fox, 2005, lk 6.

¹⁶¹ Stern, 2007, lk 99.

¹⁶² Stern, 1999, lk 101–103.

¹⁶³ Clark, 2011, lk. 81–82.

¹⁶⁴ Stern, 2007, lk 105–106.

Samuti loodi 1928. a. kolmandal katsel püsivam Uue Venemaa sõprade ühing või Uue Venemaa (*Russie Neuve*) ring (ka Venemaaga lähenemise ühendus), mida juhtis Gabrielle Duchène¹⁶⁵. Sellest sai VOKSi privilegeeritud vahendaja mittekommunistliku „väikekodanliku intelligentsi“ hulgast toetajate leidmisel. Sellesse viimasesse ühingusse kuulusid väljapaistvad intellektuaalid, nagu kirjanik Georges Duhamel ja slavist André Mazon, kes siiski kokkuvõttes osutusid liialt iseseisvateks ning ebapiisavalt motiveerituks.¹⁶⁶ Sõprusühing toimus omamoodi suhtlusfoorumina tulevaste N. Liidu külaliste ja juba „töötatud maal“ käinute vahel. Külalisrääkijatena kohtas seal sageli N. kirjanikke Vs. Ivanovi, Babelit ja Ilja Ehrenburgi, oma isiklikest muljetest rääkisid kirjanikud Paul Vaillant-Couturier, Charles Vildrac, Bloch ja Pozner, sotsioloog Georges Friedmann ja akadeemik Jean Perrin. VOKS-i esindaja Brouni 1931. a. ettekannetest ilmneb, et ühingu liikmed olid eelkõige kirjanikud, ajakirjanikud ja kirjastajad, kuid ka tudengid, akadeemikud, õpetajad, arstid ja näitlejad.¹⁶⁷ Teine organisatsioon, mis 1928. aastal loodi – N. Liidu sõprade ühing, tegutses otseselt Kominterni egiidi all ja PKP rahastusel ning selle taimelavaks olid pigem töölis- ja talupoegkond, sobival juhul ka väikekodanlus. Vaid aupresidentideks olid intellektuaalid: Henri Barbusse, Francis Jourdain, Panaït Istrati (kes peagi põlu alla langes) ja Romain Rolland.¹⁶⁸

Iroonilisel kombel said sõprusühingute tegevuse komistuskiviks sageli liigne sõltumine VOKS-ist, seda just N. Liidu kohta käiva materjaliga varustamisel ning huviliste N. Liidus võõrustamisel. Tol ajal VOKSi esindajana Pariisis resideerinud Broun üritas kujutada enda ning Uue Venemaa sõprade ringi tegevust äärmiselt viljakana – oma iga kahe nädala järel Moskvasse saadetud raportites väitis ta, et sõprade ühing kogus 1930. aastatel pidevalt liikmeid, kasvades 1931. a. märtsi 640 liikme ja 120 poolehoidja tasemelt kuni 1000 liikmeni 1937. Teisal kurdab ta aga korduvalt arvukate ühingu murekohtade üle, mis kokkuvõttes seavad ilmselt ülemustele meeldimiseks defileeritud edu tõsise küsimärgi alla.¹⁶⁹ Eriti 1930. aastate edenedes, oli korrapäraste infosaadetistega järjest enam probleeme, pidevad hilinemised ja lüngad põhjustasid sõprusühingu tegevuste täieliku seisaku 1932a. aprillist juunini – VOKS oli nimelt *Russie Neuve*’i ainuke varustaja. 1934. aastal hoiatas Broun, et kui ühing ei saa VOKS-ilt ajakohaseid materjale, siis ei suuda ta 1935 a tegutseda.¹⁷⁰ Ka Pozner kinnitas 1934. a. eravestlusel VOKSi ametnikega, et „meie N. Liidu kohta käiv informatsioon (eriti VOKSi oma) on tõeliselt madalatasemeline. (Kehvad

¹⁶⁵ Gabrielle Duchène oli sõjakas feminist ja patsifist, tegev juba 1920 a. Venemaal nälja tõttu kannatavate laste abistamisel. Käis 1927. a. oktoobris Moskvast revolutsiooni 10. aastapäeval ning asutas ja juhtis Uue Venemaa sõprade ühinugut (*Russie Neuve*). Sai üheks peamiseks VOKS-i vahendusisikuks. Samuti külastas N. Liitu 1936 a., külastades erinevaid laste kunstinäituseid, mille jooksul VOKS-i kirjandusektori seltsimees Lunatšarskaja tema eest „eriliselt soojalt ja osavõtlikult“ hoolitses. (Cousu de fil, 2012, lk. 99; 226–227)

¹⁶⁶ David-Fox, 2012, lk 113.

¹⁶⁷ Stern, 2007, lk 138.

¹⁶⁸ Cousu de fil, 2012, lk. 16–17.

¹⁶⁹ Stern, 2007, lk 138–139.

¹⁷⁰ Samas, lk 139–140.

prantsuskeelsed tõlked, kuivad ja dogmaatilised artiklid, mis ei kõida prantsuskeelse lugaja tähelepanu).¹⁷¹ Samuti ei suutnud sõprusühing ära kasutada üht potentsiaalselt edu tõotanud valdkonda – N. kultuuriesindajate Prantsusmaale toomist. Võrreldes Prantsuse külastajate voogudega N. Liitu 1930. aastatel jäid vastuvisiidid vaid üksikuteks. 1928–1929 ei lubatud Majakovskil ja Babelil N. võimude poolt Prantsusmaale reisida, Meyerholdi, Vahtangovi ja Juudi teatrite külastused peatusid 1930. algul. Arosevi külaskäik 1934. a. jäi peale Kameneva 1927 a. reisi ainsaks VOKS-i esimehe visiidiks Prantsusmaale.¹⁷²

Ühtlasi on Prantsusmaa meediaõhustikku peetud Nõukogude kultuuridiplomaatialle märksa keerulisemaks kui näiteks Saksamaa või Tšehhoslovakkia keskkonda. Nõukogude-sõbralikke artikleid avaldati külluslikult otseselt proletaarsetes-kommunistlikes ajakirjades, nagu oli Henri Barbusse'i juhitud *l'Humanité*, kus ilmusid regulaarselt N. kultuurielu kajastavad artiklid ning neid avaldati ka N. kirjanike töid kolumnides nagu *La vie intellectuelle* ja *Les littératures étrangères*.¹⁷³ Samas peavoolu liberaalsemalt meelestatud ajakirjades osutus ülesanne märksa keerukamaks. Erinevalt MORP-i nõudmistest näha mõnda artiklit kommunistlikes *l'Humanité*'s või *Monde*'is, võis VOKS, tegeldes peamiselt mittekommunistliku pressiga, oma materjale esindajale saates vaid loota, et artiklid jõuavad hiljem leheveergudele.¹⁷⁴

1928–1929. aastate N. Liidu sisepoliitilised meeolud rullusid lainetusena ka üle Prantsusmaa ning mõjutasid otseselt VOKSi suhtumist intellektuaalidesse. Šahtõ näidisprotsessidele järgnenud „välise vandenõu“ ja „võõrsabotööride“ kartus, muutis suhtumise väliskülalistesse kahtlustavaks. Näiteks 1929. aastal VOKSi Romaani sektori juhiks saanud Tsetsilia Rabinovitš soovitas juba 1927. aastal keskenduda seniste „liialt väljapaistvate intelligentide“ asemel rohkem vasakpoolsetele poolehoidjatele.¹⁷⁵ Lähenedist pooldasid ka kommunistlikumad Prantsuse haritlased. Näiteks 1928. aastal kirjeldas auväärne proletaarne kirjanik Henri Barbusse Nõukogude tõlgile Romain Rollandi, kes alles asus N. Liidule lähenedist kui inimest „kes jätab endale alati taganemistee lahti“¹⁷⁶ 1930. aastatel oli aktiivsete kommunistide arv ühingu kindlasti suurem kui 1920. aastatel. Kui 1920. aastatel oli VOKS-i tegevus Prantsuse intellektuaalidega suhtlemisel veel kobavas algusfaasis, siis edaspidi ilmnesid konkreetsed poliitilised huvid üha selgemalt. Põhjalikumalt keskenduti kultuuritegelaste tausta uurimisele, poliitilisele

¹⁷¹ Cousu de fils, 2012, lk. 249–250.

¹⁷² Stern, 2007, 140.

¹⁷³ Samas, 2007, 13–14.

¹⁷⁴ Samas, 2007, lk. 95.

¹⁷⁵ Samas, 2007, 13, David-Fox, 85.

¹⁷⁶ David-Fox, 2012, lk. 51.

meelestatusele ning mõtteavaldustele N. Liidu aadressil.¹⁷⁷ Küll aga eelistati mõjukaid arvamusi, kes esindaksid erinevaid poliitilisi suundumusi, kui et lepitati vaid „kuulekate tööriistadega“¹⁷⁸

Võttes kokku N. kultuuridiplomaatia mõneti „kobavat algust“ Prantsusmaal 1920. aastatel, võib tõdeda, et see tegi läbi silmnähtava arengu. Algselt mobiliseeris Prantsuse intellektuaale Venemaal 1917 a. revolutsioonile järgnenud humanitaarkriis. 1924. aastal, osalt tänu vasakpoolse valitsuse võidule, saavutati juba diplomaatiline tunnustus ning kindlam organisatsiooniline tugipunkt: Pariisi saabus esimene VOKS-i ametlik esindaja. Selle juhtimisel asuti aktiivselt teostama Prantsusmaal isik-, pressikontaktide ning sõprusühingute loomist, mis koges esmalt mitmeid tagasilööke. Esialgu piirduti pigem kommunistliku kuulajaskonna, kui juba nimekamate haritlaste kaasamisega. 1927. a. stabiilsema sõprusühingu süünd märkis VOKSi edukama faasi algust, mille peagi varjutas 1928–1929. aastail N. Liidus levima hakanud hirm „võõrelemendi“ ees.

2.4. 1930. aastate „roosa kümnend“ – N. kultuuridiplomaatia tippaeg Prantsusmaal

1930. aastatega saabus rahvusvaheline nn roosa kümnend¹⁷⁹ – Nõukogude vaimustuse tipphetk ning ühtlasi Nõukogude kultuuridiplomaatia kõrgaeg. Mitmeti oli see tingitud N. võimu jaoks soodsate sündmuste kokkulangemisest – erinevate motiivide sulatuspotis segunesid 1929. a. alguse saanud Suure depressiooni majanduskriisi järelmõjud, Hitleri võimuletulek 1933, mis kasvatas kokkuvõttes N. sõprade hulka nii patsifistlikult, saksavaenulikult meeletatud kui ka juudi päritolu ringkondade seas. Lisaks oli N. eksperimendi ning N. kultuuridiplomaatia areng 1930. aastateks jõudnud küpsesse staadiumi. Osalt soosis VOKS-i mõjutuspoliitikaid ajastu ise – Prantsuse haritlaste endi huvi kasv. VOKSi edus mängis aga rolli N. ametnike ning Prantsuse intellektuaalide vahel sõlmitud sidemete lähedus ning kestvus.

Just sel perioodil leidsid N. Liidu juurde tee ka tõeliselt mõjukad arvamusi: A. Gide, R. Rolland, samuti Nõukogude emigrantintellektuaalide poolelt näiteks Ilja Ehrenburg. Paradoksaalsel kombel, tekitades õigustatult häirivaid küsimusi, langes N. Liidu imetluse laine hari kokku kõige repressiivsema stalinistliku ajajärguga N. Liidu ajaloos.¹⁸⁰ Kuidas oli võimalik, et ajal, mil N. Liitu reisijaid oli kõige enam, suutsid haritlased N. Liidus toimunud näljahädasid, repressioone ning üha karmistuva terroririigi ilminguid kas mitte märgata või mängleva kergusega kodumaal salata?

¹⁷⁷ Stern, 2007, lk 92–119.

¹⁷⁸ David-Fox, 2012, lk 85.

¹⁷⁹ Terminit „roosa kümnend“ kasutab Arthur Koestler 1930. aastate tähistamisel oma pealkirjaga essee: A. Koestler. The God that failed. Toim. R. Crossmann. Bantam, 1951, lk. 15.

¹⁸⁰ David-Fox, 2012, lk.2.

Vahetult majanduskriisi järgsel 1931. aastal, mil kasvas huvi kõige nõukogudelikuga seotu vastu, unistasid VOKSi ametnikud taaskord laiemate ning prominentsemate ringkondade kaasamisest, kellest nii mõndagi peeti isegi ülearu propagandistlikuks. Seevastu juba samal aastal hinnati *Russie Neuve*'i liikmeid, et nood ei näita välja piisavalt poolehoidu, „neid ei erista kõrgendatud julgus poliitilistes küsimustes, iseäranis kui see puudutab otseselt valitsuse aktsepteeritud vaadete vastast tegevust“¹⁸¹ Nagu näha, jäi nimekate intellektuaalide aktiivne poliitikasse kaasamine algul endiselt probleemseks, kuigi kümnendi edenedes, soodustasid mitmed sündmused N. pooldajaskonna hüppelist kasvu.

Ühe keskseima Nõukogude kultuuridiplomaatia pärli, 1916. Nobeli preemia laureaadi Romain Rollandi N. Liidu usku pöördumine sai alguse varastel 1930. aastatel. Auväärses eas Rolland – musikoloog, *grand écrivain*, näitekirjanik, biograaf, rahvavalgustaja, patsifist, anti-fašist, südametunnistusega mees, häälekas Prantsuse-Saksa, pan-Euroopa, ja Ida ja Lääne lepituse kaitsja – püsis puhastuste ajal vaikivana ning oli ehk üks kuulsaimaid Euroopa intellektuaale, kellest sai 1930. aastatel Stalinismi kriitikavaba apologet.¹⁸² See ei olnud siiski järsult ilmutuslik meeleolumuutus – N. sõbralikke avaldusi oli Rolland VOKS-iga kirjavahetuses olles teinud varemgi. Näide, mis kujutab kõnekaimalt Rollandi intellektuaalitüübis põimunud N. tõmbejõudude kooskõla pärineb aastast 1927. Kirjas vastab Rolland O. Kameneva kutsele osaleda oktoobrirevolutsiooni 10. aastapäeva pidustustel. Viisakalt kutset tagasi lükates, toob ta ettekäändeks kehva tervist ning saadab oma kahetsused ja tervitused. Pühendumust N. eksperimendile väljendab ta järgnevalt: „Olin üks esimesi nende seast, kes Vene revolutsiooni selle jõhkrate võitluste esimestel päevadel tunnustas, kui muu maailm keeldus seda tunnistamast. Ma olen jätkuvalt pühendunud, hoolimata oma aeg-ajalt täie siirusega väljendatud lahkavustest selle osas, mis puudutab selle (N. Liidu) intellektuaalset doktriini või poliitilist tegevust“¹⁸³ – Enam kui kunagi varem, täna, sel käesoleval tunnil, mil kõik imperialismid või fašismid või kõik vaimupimedused, mida toetab ning ässitab alatu mammonadeemon, rahvusvaheline kaupmeeskond (*sic!*), kes on püüdnud teie vastu meeletada pressi ja avalikku arvamust, mil neil on õnnestunud survet avaldada valitsustele, kelle esindajad on, mida aeg edasi, üha enam vaid hüpiknukud Raha võimu kätes, – sel ohu tunnil, tulen ma teid uueks looma, oma sõprade kirjanike ja Lääne mõtlejate nimel, nagu ka omenda nimel, tunnismärgina meie vendlusest.“¹⁸⁴ Avaldus peegeldab vaimsust, mida N. Liit temalt ootab: sarjates Prantsuse sarnase revolutsioonikogemusega haritlaste nimel Läänes levinud kapitaliste, fašiste, imperialismi, tuleb ärgitada

¹⁸¹ David-Fox, 2012, lk 85–86.

¹⁸² David-Fox, 2005, lk 3.

¹⁸³ Patsifistina mõistis Rolland siiski hukka Oktoobrirevolutsiooniga kaasnenud vägivalda, mis pakkus ainest poleemikaks ka teise kommunistliku Prantsuse kirjanduse suurnime Henri Barbusse'iga. (Cousu de fils, 2012, lk. 117.)

¹⁸⁴ Cousu de fils, 2012, lk 117–118.

laiemat avalikkust neile N. „uue tsivilisatsiooniga“ vastu astuma. Samuti illustreerib Rolland kõnekalt Hollanderi nägemust intellektuaalidest kui oma ühiskonnast võõrandunud klassist, kes seevastu kipub idealiseerima teisi „kaugemaid“ kultuure ja tsivilisatsioone.

Avalikult Nõukogude Liitu soosivat hoiakut näitas kirjanik esmakordselt 1930. aastatel, siis ilmus *l'Humanité*'s tema esimene N. Liitu toetav artikkel, milles ta muuhulgas tõdeb, et pole küll kommunist, kuid et toetab „viisaastakuplaani täitmise kangelaslikku võitlust. Las konspiraatorid heidetakse välja. Käed eemale N. Liidust.“¹⁸⁵ Isiklikumat laadi mõjutusena võib Rollandi puhul märkida tema abielu endise VOKSi töötaja Maria Kudaševaga¹⁸⁶. Sarnaseid näiteid oli teisigi, kui nimetada VOKSi tõlgi Bola Boleslavskaja suhteid, või ka hilisemast perioodist Jean-Paul Sartre'i ning Lena Zonina suhteid. Ometi N. kaasaegsete poolt suhtuti neisse kahtlustavalt ning täieliku poliitilise valvusega.¹⁸⁷ See, mis 1920. aastatel töötas erudeeritud ja viisakate diplomaatide kasuks, muutus 1930. lõpuks nende jaoks otseseks ohu allikaks. „Vanad bolševikud“ tundsid endal järk-järgult üha läbitungivamat Nõukogude salapolitsei pilku ning paljude puhul said kunagised „südamlikud“ suhted Lääne haritlastega hoopis ettekäändeks, mille puhul võimu poolt likvideerimistaktikat rakendati.

Rollandi, nagu paljude teiste Lääne intellektuaalide puhul sai pöördepunktiks, millest enam tagasiteed ei olnud, 1933. aasta. See oli aeg, mil vasakpoolsed ning eriti juudi päritolu intellektuaalid tundsid esmalt ehk isiklikku ja moraalist kohust sekkuda „tsivilisatsiooni ja progressi kaitseks barbaarse natsismi vastu“.¹⁸⁸ Vastuseis natsionaalsotsialismile ühendas jõude nii siin kui sealpool N. Liidu piire, milles andsid tooni juudi juurtega avaliku elu liidrid ning N. kultuuritegelased ja diplomaadid. N. Liidus esmalt ebasoosingus olnud kultuuritegelase Ilja Ehrenburgi otsus anda vankumatu toetushääl Stalini revolutsioonile sündis algselt küll isiklikel põhjustel, kuid hiljem muutis teda N. tingimustes iseloomustanud kompleksne juudi identiteet Ehrenburgi jäägitult anti-fašismile pühendunuks ning Stalini truuks liitlaseks. Tõukeimpulsiks olid majanduskriisi järelmõjud, mille tingimustes Pariisis elades tuntavalt ahenes kirjaniku võimalus Euroopas oma raamatuid avaldada. Majandusraskustes tegi ta oma teoste N. Liidus avaldamiseks vajaliku ideoloogilise kannapöörde ning sai 1930–1931. aastatel lojaalseks uue korra sõdalaseks ja kultuurisaadikuks. Võitnud Stalini usalduse ja kuuludes juhi nn „omade“ hulka,

¹⁸⁵ Stern, 2007, lk 153.

¹⁸⁶ Maria Kudaševa tegutses ühtlasi nii Rollandi isikliku tõlgi kui ka sekretärina, hallates kirjaniku tihedat kirjavahetust erinevate N. kultuuritegelaste ja VOKS-iga. Teisalt sai Kudaševa N. päritolu ka otseselt mõlemi jaoks ohu allikaks, seoses Kudaševa N. Liitu jäänud poja Sergeiga (Vt. Lähemalt lk 45.)

¹⁸⁷ Cousu de fils, 2012, lk. 30.

¹⁸⁸ Samas, lk. 288.

täitis ta sageli tundlikke rahvusvahelise kaaluga ülesandeid, organiseerides Rahvarinde aja antifašistlikke kultuurisündmusi ning survestades vajalikel hetkedel Prantsuse intellektuaale.¹⁸⁹

Kasulikke kontakte rakendas N. kultuuridiplomaatia sageli enda huvides. Poolt vahetanud Ilja Ehrenburg mängis olulist rolli ühe teise väljapaistva intellektuaali N. sõbralike vaadete kujundamisel. Jean-Richard Blochi N. Liidu toetajaks arenemise teekonna puhul oli raskuspunkt kindlasti antifašistlikel meeleoludel. Nii nagu paljudel teistel natsionaalsotsialismi suhtes vaenulikult meelestatud vasakintellektuaalidel, saabus tung tegutseda pöördelisel 1933. aastal. Bloch ei olnud sugugi mitte alati olnud teekaaslane. Kuigi ta tundis N. eksperimendi vastu huvi, siis oli ta kuni 1920. aastate lõpuni poliitilist seotust vältinud ning veel varastel 1930. aastatel kritiseeris haritlane N. Liitu teravalt. Alles 1934. a. veebruaris muutis ta oma vaateid ning seda on nähtud otseselt kui Hitleri võimuletuleku ning 6. veebruaril Prantsusmaa läbikukkunud fašistliku riigipöördekatse tulemust. Kui Ehrenburg teda 1934. a. Moskvast toiminud esimesele Kirjanike Liidu kongressile kutsus, oli Bloch rõõmuga valmis minema. Blochi südant rahustas tõik, et tegemist oli siiski kultuurilise, mitte otseselt poliitilise üritusega, ning minemas olid teisedki nimekad kirjanikud nagu Malraux, Aragon, Pozner ja Nizan.¹⁹⁰ Sellest külaskäigust pärineb üks huvipakkuv VOKS-i ettekanne 14. septembrist 1934, mis peegeldab N. kultuuridiplomaatia edenemist pidevalt takistanud „sisemisi vastuolusid Pariisi haritlasringkondades“ ning kohati esinenud pealekaebamist N. võimude ees. Nimelt Pozner, kes kuulus MORP-i jäiga ideoloogilise liini pooldajate hulka, kirjeldas pärast kongressi toiminud kohtumisel VOKSi ametnikega äärmiselt negatiivses valguses André Malraux'd, keda pidas „Välisministeeriumi elukaks“: „Malraux – see on Quai d'Orsay mees“. Sellise kaebuse peale nentis ettekande koostanud ametnik Vajitšman omakorda, et Pozner jätab mulje „väikekodanlikust lipitsejast ning tühipaljast „oportunistist““.¹⁹¹ Nagu näha eelistas VOKS pigem N. Liidu osas kaugemal seisvat, ent nimekat kirjanikku liialt truualamlikule, ning sellisena Lääne avalikkuse seisukohalt kasutule kommunistile.

J.-R. Bloch jäi N. Liidule ustavaks edaspidigi, olles üks peamisi N. Liidu ja Prantsusmaa lähenemise häälekandjaid sõjajärgsel Prantsusmaal. Nagu eelpool mainitud, mängis selles rolli tänuvõlg N. Liidu ees, keda Bloch pidas natside okupatsiooni tingimustes Pariisis põhjendatult oma elupäästjaks.¹⁹²

¹⁸⁹ David-Fox, 2012, lk 221.

¹⁹⁰ Stern, 2007, lk 18

¹⁹¹ Cousu de fils, 2012, lk 249–250.

¹⁹² Jean-Richard Bloch'i näol oli tegemist ühe lojaalseima N. Liidu toetajaga, seda ka MRP ning Soome talvesõja järgselt. Hoolimata kahtlustest näidisprotsesside ja MRP-ga seoses, oli ta ainus Prantsuse intellektuaal, kes suutis

Sarnaseid jooni võib kohata ka Pierre Cot, Rahvarinde perioodi lennuministri ning radikaalse parlamendisaadiku eluloo puhul. Temastki sai üks märgilisi isikuid, kes jätkas N. Liidu soosimist sõjajärgsel ajal ning valiti De Gaulle'i poolt Prantsuse Rahvusliku Vabastamise komitee esindajaks N. Liidus, kuhu ta saadeti 18. märtsil 1944.¹⁹³

Oluliseks tõlgendusvõtmeks 1930. aastatel intellektuaalide seas kasvanud Moskva-meelsusele, on kahtlemata VOKSi vahendusel N. Liitu toimunud reisid. Tippihetk Lääne külastajate arvus oli konkurentsilt 1930. kesksaak, 1935. a. külastas Nõukogude Mekat 100 intellektuaali ainuüksi Prantsusmaalt.¹⁹⁴ Eriti prominentsete külaliste puhul kaasnes reisiga kompleksne Nõukogude „sõbraks“ ülendamise fenomen. David-Fox toob välja, et isegi lühike visiit N. Liitu ja eriti kohtumine Staliniga isiklikult avaldas intellektuaalile tohutut mõju ning võis isiku muuta vankumatuks N. Liidu toetajaks.¹⁹⁵ N. Liidus veedetud aeg, sealsed külluslikud vastuvõtud, kestvad auavaldused, mis kuulusid VOKS-i kuulsate „võõrustamistaktikate“ hulka, olid vasakintellektuaalide vaadete kujundamisel üliolulised. Just need tagasid pikemaajalised kontaktid oma väljavalitud sihtmärkidega.¹⁹⁶ Mis aga 1930. aastatel veelgi enam Prantsuse angažeerunud intellektuaalide seas N. Liidu vaimustust külvas, oli kultuuriinimeste ning eriti kirjanike ümber loodud auoreool. N. Liidus omandas kirjanik suisa kultusliku positsiooni, mis resoneerus erilisel Prantsusmaa intelligentsi hulgas, kes soovis olla ühiskonna valgustajateks ning nõuandjateks.¹⁹⁷ Samuti mängis rolli, et riik reklaamis end sotsiaalselt võrdsete võimaluste, universaalselt „tsiviliseeriva“ maana. Jean-Richard Bloch ei jõudnud 1934. a Moskvast Nõukogude Liidu Kirjanikke Kongressi külastades ära imestada, et kohal viibis noor samojeedi naine, kes vaid kümne aasta eest oli olnud kannibal ning nüüdseks oli jõudnud Leningradi Ülikooli doktorikraadini.¹⁹⁸ Kõnekas oli juba fakt, et N. Liidu esikirjanikuks valiti Maksim Gorki – vaid paariklassise põhikooliharidusega isehakanud

endas protestivaimu maha suruda ning avalikult pakti toetada. Ta lõi kestva sideme N. liiduga 1934. aastal, mil külastas riiki Nõukogude Kirjanike Liidu I kongressi raames, üks Kominterni dokument kinnitab ka tema Kommunistliku parteiga liitumist 1938. a. aprillis. Blochi Nõukogudetruuduse põhjused on suuresti isiklikku laadi. Esmalt kujunesid tal kauakestvad lähedased sidemed nimekate N. kultuuritegelastega nagu Ilja Ehrenburg, ka püsis ta kongressi järgselt kirjavahetuses kirjanik Mihhail Koltsovi, Tretjakovi, ja tõlkide Milmani ja Boleslavskajaga. Samas määrav roll lasus ilmselt tema igavesel tänul N. Liidu kui oma elupäästja ees – Bloch, juudi ning kommunistina põgenes natside okupeeritud Pariisist ning sai abipalve peale varjupaika N. tagalas. Blochi kartus ei olnud alusetu, naastes avastas haritlane, et ta 86-aastane ema oli deporteeritud Auschwitzis ning tütar Saksamaal *Gestapo* korraldustel üles poodud. Sõjajärgselt aitas Bloch pühendunult taastada Prantsuse-Nõukogude kultuuri-, kirjandus- ja poliitilise suhete võrgustikku. (Stern. 2007, lk 196–199)

¹⁹³ Cousu de fils, 2012, lk 79.

¹⁹⁴ VOKS-i arhiiviallikada näitavad, et kokku oli 1935. a. Romaani sektorist 200 külastajat, sealhulgas Prantsusmaalt 100 (Cousu de fils, 2012, lk 48)

¹⁹⁵ David-Fox, 2012, lk 246.

¹⁹⁶ Stern, 2007, lk 105.

¹⁹⁷ Samas, lk 16.

¹⁹⁸ Samas, lk 20.

kirjanik, iseõppija.¹⁹⁹ Gorki surma puhul kõlas R. Rollandi emotsionalne järelhüüe: „Kunagi varem pole suur kirjanik mänginud ülevamat rolli. Ta nagu juhtinuks N. Liidu kirjandust, kunste ja teaduseid, olnud nende mentor, kõige karmim kriitik ja kaitsja.“²⁰⁰

Samas väljapaistvate kultuuritegelaste võlumisel oli võtmeosas sageli Stalin ning eriaudientsid N. Liidu juhiga, kelle kohta Herbert Wells sõnas, et pole „kunagi kohtunud avameelsema, õiglasema ja ausama inimesega“.²⁰¹ Isiklikud kohtumised Staliniga II maailmasõja eel teenisid isiklikult Stalini laiemale rahvusvahelisele üldsusele tutvustamise huve. Vastavalt 1931. a. Bernard Shaw ja Emil Ludwigi vastuvõtt, H. G. Wellsi 1934 a. audients, Henri Barbusse'i korduvad külastused, Romain Rolland'i 1935. a. vestlus ning viimaseks, juba 1937. näidisprotsesside ajal toimunud suurkohtumiseks jäänud Lion Feuchtwangeri²⁰² külaskäik N. Liitu illustreerivad kõnekalt, et 1930. aastad olid Stalini Lääne intellektuaalidele koondatud tähelepanu kõrgpunkt.²⁰³ Enamiku nende väljapaistvate intellektuaalide reisi apogeeks oli isiklik kohtumine ja vestlus Staliniga.²⁰⁴ Haritlased ise toitsid aga kohtumistel „uue tsivilisatsiooni“ liidriga Francois Hourmant tabava väljendi järgi oma „jagatud võimu fantaasiat“ – tundmust, et ka neil isiklikult on N. Liidu eksperimendi ning maailma helgema tuleviku visandamisel sõnaõigus. Teisalt, seda ehk teadvustamata, oli neil selles jagatud võimuses ka vastutus: nii režiimi vägivallategudes kui selles, et tänu neile kohtumistele oli Stalin hilisemateks II maailmasõja ajal järgnenud kohtumisteks Lääne diplomaatidega märksa paremini valmistatud.²⁰⁵

Staliniga isiklikult kohtumise olulisust näib kinnitavat kurikuulsaima N. Liidu sõbra André Gide'i juhtum. Temast sai 1936. a. avaldatud Nõukogude-kriitilise raamatuga „*Retour de l'URSS*“²⁰⁶ nii N. Liidus kui Prantsuse vasakringkondades häbimärgistatud renegaat. Gide'i usuvahetuse võimalikuks peamotiiviks oli tema 1936a. N. Liidu külastuse jooksul planeeritud kohtumine Staliniga. Kui aga viimane keeldus Gide'i vastu võtmast, võis sellest niigi mitmete N. Liidu aspektide suhtes kriitiliselt meelestatud kirjaniku puhul saada „viimne õlekõrs, mis kaamli selja murdis“.²⁰⁷ Gide'il, kes lisaks juudi päritolule oli homoseksuaal, ning kes reisis N. Liitu kohalikke olusid ja keelt tundva viieliikmelise

¹⁹⁹ F. Westerman. Inimhingede insenerid. Tallinn: Sinisukk, 2006, lk 19

²⁰⁰ Stern, 2007, lk 16. Gorki surma puhul avaldas Rolland järelhüüde Gorkile, milles Rolland muuseas kiitis Gorkit tema rolli eest uue N. Liidu konstitutsiooni teostamisel.

²⁰¹ David-Fox, 2012, lk 237.

²⁰² Stalini ja Leon Feuchtwangeri vestluse stenogrammi oma artiklis avaldanud ka L. Maksimenkov, 2004 <http://magazines.russ.ru/voplit/2004/2/max13.html> (9.12.2013)

²⁰³ David-Fox, 2012, lk 227.

²⁰⁴ Maksimenkov, 2004 <http://magazines.russ.ru/voplit/2004/2/max13.html> (9.12.2013)

²⁰⁵ David-Fox, 2012, lk 244.

²⁰⁶ A. Gide. *Retour de l'URSS*. Paris: Gallimard, 1936. Autor kirjutas teosele 1937 a. ka järje, *Retouches a mon Retour de l'URSS*. Paris: Gallimard, 1937.

²⁰⁷ David-Fox, 2012, lk 267.

kaaskonnaga, oli isiklik lootus Staliniga vestledes viimast N. Liidu omasooliste poliitikat reformima panna. Nagu paljud ajastu kommunistidest rahvusvahelised homoseksuaalid, uskus Gide illusiooni, et kommunism võiks näidata teed seksuaalse vabanemiseni.²⁰⁸ Maksimenkov on küsinud, kas Gide' i selline taust osutus teda Stalini silmis kompromiteerivaks ning naljatlev-ironiliselt maininud, et võib-olla ei sobitunud see siiski kokkuvõttes Stalini kui „patriarhaalse peremudeli järeltulija“ ideaaliga traditsioonilisest „peremees-mehekujust“ (*hozjaina-mužtšinõ*) ning ilmselt vastasid Feuchtwanger ning Emil Ludvig sellele stereotüübile paremini.²⁰⁹ Kui Stalin kohtumise ära jättis, teatas pettunud Gide vestluses Pasternakiga, et teeb juba plaane Nõukogude-kriitilise artikli avaldamiseks, milles kirjeldaks N. Liidu „isikliku vabaduse“ puudumist ja filisterlikku normidele allumist. Oli juba liiga hilja, isegi Ilja Ehrenburg ei suutnud kirjanikku plaanist loobuma keelitada.²¹⁰

N. võimude manipuleerimisel intellektuaalidega on oluline rõhutada N. Liidu põhjalikku ettevalmistustööd inimeste valikul ning eriti VOKS-i valmidust teha kõik, mis nende võimuses, et muuta küllastajate viibimise N. Liidus nauditavaks. On teada, et eelnevalt lugesid väljapaistvad kirjanikud uba enda huvist hulgaliselt ettevalmistavat propagandistlikku kirjandust.²¹¹ VOKS pakkus reisijate mõjutamiseks lisaks „mugavust , prestiiži, meelitusi ning isegi rahalisi toetuseid“.²¹² N. Liit oli kohati Lääne nimekate haritlaste peale nõus kulutama suisa uskumatuid summasid. Kui reis oli organiseeritud VOKS-i poolt, maksti riigipiiri ületanutele sageli kõik kinni. Erandlikult leidis ka Rollandi sarnaseid piisavalt kindlustatud kultuurikorüfeesid, kes suurejooneliselt keeldusid vastu võtmast ainustki N. Liidu rubla. Veelgi küllaldasemalt oli aga neid, kes süsteemist kompleksivabalt kasu lõikasid, kasutades kohapeal ära võimalust oma tõlkelubade ning artiklite ja konverentside honorare sisse kasseerida.²¹³ Publitseeritud VOKS-i arhiivimaterjalidest ilmneb, et VOKS-i tippajal 1935. a küündis organisatsiooni Lääneosakonna (Prantsusmaa, Itaalia, Belgia, Hispaania, Lõuna-Ameerika, Rumeenia) kogueelarve 391 700 rublani, millest märkimisväärne summa kulus just nimekate Prantsuse külaliste võõrustamisele. Kui kokku kulutati 10 eri riigist külaliste majutamisele ja reisikuludele 64 500 rubla, siis pelgalt Romain Rollandi kuuajase külaskäigu nimel oldi nõus välja käima 27 000 rubla. Kuna tegemist oli Rahvarinde perioodi kõrgajaga, oli Prantsusmaalt aasta jooksul enim külalisi: kokku 100 reisijat, võrreldes näiteks

²⁰⁸ David-Fox, 2012, lk 263.

²⁰⁹ Maksimenkov, 2004 <http://magazines.russ.ru/voplit/2004/3/max13.html> (9.12.2013)

²¹⁰ David-Fox, 2012, lk. 268.

²¹¹ Mazuy, 2002, lk 79–80

²¹² Stern, 2007, lk 143.

²¹³ Cousu de fils, 2012, lk 28. Rolland kindlasti rahapuuduses ei vaeelnud, nagu Dullin välja toob, siis eraldati Prantsuse välisministeeriumi kaudu eraldi rahasummasid ka teatud ajakirjanikele ja intellektuaalidele. Viimaste seas olid näiteks ajakirjanik Geneviève Tabouis ja Romain Rolland. Mõlemile eraldati 1935. aastal 5000 franki kuus. Näidi lootvat nende prantslaste peale, kes olid veendunud, et N. Liidu soov kehtestada Prantsusmaaga häid suhteid on üllas eesmärk, mida tasub levitada ka neis ajalehtedes, mis pressiosakonnaga nii tihedates suhetes ei olnud. (Dullin, 2008, lk 180)

Itaalia 50, Belgia 10, Hispaania 10 või Lõuna-Ameerikast tulnud 20 inimesega. Ühtlasi pandi suurt rõhku Prantsuse-Nõukogude teaduslase lähenemise kümnendi propagandamaterjalide ettevalmistamisele, milleks oli arvestatud 25 000 rubla.²¹⁴

Sellise küllusesarve ohjeldamatu voolu eest loodeti vastu saada kindlat poliitilist kasu. Andres Küng toob N. juhtkonna motiivide selgituseks välja Kominterni peasekretäri Georgi Dimitrovi 1938. a. Kominterni kongressil tehtud mõtteavalduse: “Las meie sõbrad teevad tööd. Me peame alati meeles pidama, et üks eemalseisev poolehoidja on üldiselt rohkem väärt kui tosin võitlevat kommunisti (...) Inimestel, kes ei ole partei liikmed või ei ole end kuulutanud kommunistideks, on märksa suurem teo jõud. Meie sõbrad peavad aitama vastast segadusse ajada, täitma meie direktiive ning mobiliseerima meie kampaaniate läbiviimiseks rahvast, kelleni me ise kunagi ei jõuaks. Eriti tuleb ära kasutada ambitsioonidega poliitikuid, kes vajavad tuge, inimesi, kelle arvates meie, kommunistid, saame neile ulatada abistava käe, anda neile võimalusi ennast avaldada ja stimuleerida nende karjääri. Niisugused inimesed on hea meelega valmis oma hinge läätseleeme eest Saatanale müüma – ja meie ostame hingi.”²¹⁵

N. Liidus kogetud rikkus (tavainimeste hallide olmetingimusi tagantjäre ei meenutatud) vastandus otseselt oma kodumaades levinud majanduskriisi muremeeleoludele. David-Fox on kirjeldanud, et Lääne intellektuaalide kujutluses segunesid leivajärjekordade ähvardav lähedus ning kaugustes terendanud N. Liidu esimese viisaastaku plaani edulugu moel, mis muutis nad kindlasti rohkem N. meelseks. Nii sai Suurest Depressioonist fašismi tõusu ja Rahvarinde kõrval kolmas oluline intellektuaale N. Liidu rüppe suunanud tõukejõude.²¹⁶ Paljud senised keskklassi esindajad, kes sõja ning järgnenud majanduskriisi tõttu laostusid, nägid endise klassiühiskonna kadumist negatiivselt ning põhjendasid radikaalsete meeleolude puhangut oma *déclassé* tunnetusega. Hilisem tuntud saksa teekaaslane Arthur Koestler kirjeldab enda kommunistiks kasvamist järgnevalt: „Ma olin küps (teise usku) pöörduma, oma isikliku loo tõttu; tuhanded teised minu põlvkonna intelligentsi ning keskklassi liikmed olid selleks tänu oma isiklikule taustale valmis; kuid, kuiiganes palju need lood ka üksteisest ei erinenud, siis oli neil üks ühisnimetaja: ülikiri moraalse väärtuste langus, 1914-eelse elumudeli lagunemine sõjajärgses Euroopas, ning samaaegselt idast kerkiva uue ilmutuse ahvatlus.”²¹⁷

²¹⁴ Cousu de fils, 2012, lk 59–60.

²¹⁵ A. Küng. Tuule lapsed. Tallinn: Perioodika, Loomingu raamatukogu, 10/1990, lk. 24.

²¹⁶ David-Fox, 2012, lk 209–210.

²¹⁷ A. Koestler, 1951, lk 19.

1935. aastaga saabus kliimaks Nõukogude Liidu ja Prantsusmaa vastastikuses lähenemises, mida tähistas rida võtmesündmusi: Prantsuse-Nõukogude vastastikuse abistamise pakti sõlmimine, Rahvusvahelise Kultuuri kaitsmise kongressi toimumine Pariisis ja Rahvarinde tõus. Vastastikuse abistamise paktiga täitis Édouard Herriot nn *idée fixe* alates varastest 1920. aastatest: soov Prantsusmaa lähenemise järele N. Liiduga, et osutada vastukaalu tõusvale Saksamaale.²¹⁸ 1933.a oli ta N. kultuuridiplomaatia kaasabil teinud leppe sõlmimist soodustava reisi Ukrainasse, mille puhul on kirjeldatud täielikku kriitika puudumist.²¹⁹ Herriot nagu ka mõned teised edevamad vasakpoolsed poliitikud olid meelitatud N. diplomaatide neile osutatud tähelepanus.²²⁰ Sel moel suutis N. kultuuridiplomaatia aga lähemalt mõjutada Prantsuse poliitilist kurssi.

On kirjeldatud, et 1935a. oli kõikide väikekodanluse ja sotsialistide kommunistlike ringkondade vaheliste barjääride kokkuvarisemise aeg. Kõik ajakirjad hakkasid avaldama Moskvat ning Punaarmee kiitvaid artikleid.²²¹ Mitmes plaanis oli Prantsusmaa erakordne näide, kus olid mängus tohutud summad. 1935. aastal Prantsusmaa pressi peale kulutatud rahahulgad küündisid pisut üle 110 000 frangi kuus. See oli tähelepänuväärne, eriti kui arvestada, et hinnad olid kümnendi madalaimal tasemel. *Le Temps*, ajaleht, millel olid Quay d'Orsayga tihedad suhted, sai kõige enam: pea 40 000 franki kuus. Saadik Potjomkini sõnul, kes soovis agaralt Moskvast rohkem raha saada, ei kasutatud veel kõiki võimalusi inimeste mõjutamiseks ning seda suuresti just raha puudusel.²²² Aasta hiljem leidis Litvinov, et Prantsusmaal olnuks võimalik avalikku arvamust mõjutada rohkem kui kusagil mujal, kui selle eest vaid oldaks valmis maksta: „Seal, saab mõjutada kõiki ajalehti, isegi neid, mis on meie suhtes vaenulikud, nagu *Le Matin*. Ainuke probleem on raha.“²²³

Rahvarinde valitsuse esimesed kuud 1936. a. oli periood, mil positiivne kujutluspilt N. Liidust oli ilmselt oma kahe maailmasõja vahelise ajastu tipus. Seadusandliku kogu valimistel mais 1936 sai PKP erinevalt muidu tagasihoidlikust kohtade arvust koguni 72 kohta 370st, mis Dullini sõnul peegeldab just varjatud rolli, mida Nõukogude Liidu külgetõmbe dünaamika osutas kõikide ühiskonnakihtide suhtes. Valitsus moodustati siiski ilma kommunistideta, kes järgisid Kominterni direktiive. Ilmselt illustreerivad „valitsuse, kaasajooksikute ning Nõukogude saatkonna vaheliste kontaktide järk-järguline sagenemine

²¹⁸ Dullin, 2008, lk 112.

²¹⁹ David-Fox, 2012, lk 112.

²²⁰ Dullin, 2008, lk 167.

²²¹ Stern, 2007, lk 25.

²²² Dullin, 2008, lk 180.

²²³ Samas, lk.182.

ning Nõukogude poliitika jälgendamine või sellest inspiratsiooni saamine kahekümne aasta jooksul akumuleerunud mõjude ringlemist“.²²⁴

Kuid Rahvarinde valitsus langes peagi ning 1930. aastate lõpp tähistab nii VOKS-i kui ka N. kultuuridiplomaatia kuldajastu luigelendu. Võrdeliselt sellega, kuidas N. Liit 1930. vältel jõudu kogus, muutus selle juhtkond järjest hoolimatumaks Lääne avaliku arvamuse suhtes.²²⁵ Kuigi 1937a. kevadel N. diplomaatide poolt saadetud raportid lubasid eeldada, et Prantsusmaa-Nõukogude suhetes on algamas uus ajajärk, siis osutusid need siiski illusoorseks. Allakäigu põhjuseks Prantsusmaa puhul võis olla selle konkreetse riigi välispoliitilise tähtsuse langus N. Liidu silmis. Nimelt 1936. a. lõpust alates distantseerus N. Liit vaikselt Prantsuse-Briti poliitilisest liinist. Veel tollal laiema kõlapinnaga anti-fašistlikku suunda hakkas üle võtma anti-imperialistlik lähenemine ning taas kujunes kapitalistlikust maailmast diferentseerimata vaade.²²⁶ Juunis aset leidnud puhastused N. Liidus andsid neile suhetele tõsise hoobi. Puhastused tekitasid Prantsuse sõjalise juhtkonna poolt Prantsusmaa-Nõukogude pakti suhtes teravat vastumeelsust, tunti rõõmu, et oldi hoidutud igasugusest sõjalisest liidust Moskvaga.²²⁷ Nagu Stern märgib, siis avastas VOKS, et ei suuda enam tegevusi samal määral ellu viia, kuna oli kaotanud endised toetajad N. administratiivsüsteemis – ühenduse nn katuse moodustasid teatavasti VARK, NKVD ja Poliitbüroo Keskkomitee. VOKSi juht Arosev oli seni isiklikult vastust andnud organisatsiooni käekäigu eest Nikolai Ježovile.²²⁸ Pingete kasvades, asus Arosev viimases hädas kirjades Ježovile, Molotovile ja Stalinile mitmeid pealekabusi esitama, süüdistades nii Inturisti, MORPi kui ka Kirjanike Liidu Väliskomisjoni juhti Mihhail Koltsovi, ka kirjanik Pilnjakki – viimaseid pidas Arosev otseseks süüdlaseks Gide’iga toimunud – esimest kirjaniku kutsumises N. Liitu, teist isiklikus negatiivses mõjutamises.²²⁹ Stalini puhastuste käigus osutusid kõik asendatavateks – nii Arosev, Ježov, Pilnjak kui ka Koltsov.²³⁰

VOKSi allakäigule vaatamata leidis ka neid Prantsuse N. Liidu toetajaid, kes eirasid süstemaatiliselt N. Liidus toimuvaid puhastusi, MRP-d ning ka Soome Talvesõda. Ühest küljest, pöörati 3. septembril 1939, mil Prantsusmaa kuulutas Saksamaale sõja, Prantsuse sovietafilias justkui uus lehekülg. 1939-1940. Daladier’ valitsuse ajal järgnes puhastus Prantsuse kultuurielus, on kirjutatud rünnakutest vasakpoolsete

²²⁴ Coeuré, 1999, lk 266.

²²⁵ Stern, 2007, lk 155.

²²⁶ Coeuré, 1999, lk 222.

²²⁷ Dullin, 2008, lk 142.

²²⁸ Stern, 2007, lk 174; 155.

²²⁹ Samas, lk 157.

²³⁰ Samas, lk 207.

vastu: Prantsuse politsei poolt tuhandete raamatute konfiskeerimisest eraraamatukogudest, kommunistlike ja sotsialistlike kirjanike teoste keelustamisest, haarangutest, dokumentide konfiskeerimisest, organisatsioonide sulgemisest. Paljude vasakharitlaste silmad avanesid: seni N. sõbralikult meelestatud kirjanikud nagu Paul Valéry, Georges Duhamel, Jean Perrin jt andsid oma allkirja N. Soomevastase rünnaku hukkamõistmise avaldusele.²³¹ Teisalt oli neidki, kelle jaoks N. Liit kunagi oma külgetõmmet ei kaotanud. Endistele vaadetele truuks jäid muuhulgas André Mazon, Aragon, ja tema naine Elsa Triolet, kelle õde oli tuntud poeedi Majakovski muusa Lili Brik.²³² Coeuré on kirjeldanud nn Prantsuse värvides kommunismi ambivalentsust – II maailmasõja ajal sai see veel ühe lisakihi juurde.²³³ Osalemisega aktiivselt De Gaulle'i Vastupanuliikumises Saksa Vichy-nimelise okupatsioonivalitsuse vastu, said näiteks Louis Aragon ja Pierre Cot Prantsuse avalikkuse silmis puhta renomee. Mõlemad tegutseid sõjajärgsel ajal aktiivselt N. Liidu ja Prantsusmaa lähenemise organisatsioonides.²³⁴

Ka Rolland püsis pärast 1938. a. vaikivana²³⁵, on välja toodud, et tema sümpaatia Stalinismi vastu ei olnud „ei habras ega ka lihtsakoeline“, olles piisavalt vastupidav, et saada küll materdatud, ent siiski üle elada nii N. Liidus toimunud puhastused, kui ka MRP. Peapõhjuseks oli just see, et tema vaimustust toitsid hulk erinevaid allikaid.²³⁶ Kindlasti ei saanud seda kanda täieliku informatsiooni puuduse arvele. On teada, et Rolland lävis isiklikult oma naise Kudaševa poja Sergeiga, kohtudes temaga intiimses õhustikus ka N. Liidus. Räägiti N. Liidu oludest, ideoloogilisest konformsusest ning Kirovi tapmisele aastal 1934 Leningradis järgnenud terrorist. Lisaks paljudele juba eelnimetatud kultuurilistele ning ideoloogilistele teguritele, võis tema N. Liidu truuduses rolli mängida suurmehe üks domineerivamaid veendeid: näha revolutsioonilist progressi terrorist hoolimata.²³⁷

²³¹ Stern, 2007, lk 91–192.

²³² Cousu de fils, 2012, lk 109–111.

²³³ Coeure, 1999, lk 295

²³⁴ Cousu de fils, 2012, lk 110; 79.

²³⁵ Alates 1938 a. ei teinud Romain Rolland enam avalikke ei N. Liitu soosivaid ega hukka mõistvaid avaldusi. Vaikimise võimalikuks põhjuseks on peetud tema kohtumist 1935. a. N. Liidus oma abikaasa Maria Kudaševa poja Sergeiga, kes kirjeldas talle kriitiliselt ka elu N. Liidus ning Sergei hilisemat pantvangi sarnast viibimist N. Kirjanike Liidu Väliskomisjoni pideva valve all. Need tähelepanekud pani Rolland kirja oma isiklikus päevikus *Voyage a Moscou*. Koos Staliniga peetud kõneluse stenogrammiga kehtestas Rolland oma märkmetele viiekümne aastase avaldamiskeelu. Näiteks 1937. aasta märtsis saatis Rolland Stalinile Buhharini saatust puudutava kirja: „Gorki nimel, ma palun sult halastust, kui ta ka on milleski süüdi“. Nimetatud kiri suunati edasi Mihhail Kalininile, kellele Stalin andis täpsema instruksiooni: „Sellele ei pea vastama“ (Tsitaadid: L. Maksimenkov, C. Barnes. 2003 <http://www.utoronto.ca/tsq/06/pasternak06.shtml> ; Stern, 2007, lk 194–195.) (9.12.2013)

²³⁶ David-Fox, 2012, lk 238.

²³⁷ David-Fox, 2012, lk 241–242.

Üheks võimalikuks seletuseks nende Prantsuse intellektuaalide käitumisviisile, kes jäid kõigutamatuks veel pärast MRP-d ja Soome talvesõda, näis olevat VOKS-i ja MORPi langusega paralleelselt 1935. tööd alustanud N. Kirjanike Liidu Väliskomisjoni efektiivne töö. Selles manipulatiivses mängus osalesid sageli vägagi isiklikud ajendid. Esmalt Mihhail Koltsovi ning seejärel Mihhail Apletini oskuslikul ning pühendunud juhtimisel kujundas organisatsioon Blochi, Rollandi, Elsa Triolet ja Louis Aragoni ning André Mazoniga välja äärmiselt lähedased suhted, osutades neile suuremeelseid teeneid, julgustades ning kiites neid nende pühas ürituses, mille eest kirjanikud vastasid siira tänumeele ning omapoolsete vastuteenetega.²³⁸ Blochi puhul sai kaalukeeleks tema juudi päritolu ja otsene hirm natsisimi ja okupatsioonivõimude ees, Rollandi puhul tema naise N. Liidus Väliskomisjoni „jälgitamise all“ oleva Sergei julgeolek. Ometi on Blochi naine oma tütrele rääkinud šokist, mis Blochi MRP avalikustamise hetkel valdas. Viimane imestanud uudise toonud postiljoni teate peale, kuidas viimane üldse sellist lollust uskuda võis. Ometi suutis ta enda jaoks ilmselt prioriteedid paika seades, jääda avalikult sõjagi ajal pressis pakti kaitsnud N. Liidu toetajaks. Samuti käitus kommunistliku *Ce Soir*’ i veergudel Louis Aragon.²³⁹

Kokkuvõtlikult, võib 1930. aastaid Prantsusmaal N. kultuuridiplomaatia vallas pidada tõeliseks edu tipuks, millele järgnenud langus oli seda järsem. Viimast pigem nende Prantsuse intellektuaalide jaoks, kes pidid MRP ning Soome talvesõja avalikustamisel tunnistama, et oldi toetatud kuritegelikku režiimi. Sel „roosal kümnendil“ suudeti sõlmida isiklikud ja vahel vägagi püsivad kontaktid mõjuvõimsate arvamusiidritega: teiste hulgas Rollandi, Blochi ja Ehrenburgiga. Olulisimateks tõukejõududeks olid kindlasti natsismi tõus 1933.a, majanduskriisi mõjud ning N. universaalse müüdi oskuslik kultiveerimine haritlaste seas. VOKSi edukaimaks tegevusliiniks olid N. Liitu korraldatud reisirid, mille kõrgepunkt oli 1935.aastal ning mille arvel raha kokku ei hoitud. Nimekate intellektuaalide jaoks oli isiklik kohtumine Staliniga N. vaimustuse tipuks. 1936.a järgnes juba tõeline välispoliitiline edu vasakpoolse Rahvarinde valitsuse perioodi näol, mille aeg jäi siiski napiks. Gide’i renegaadistumise ning ulatuslikumalt 1939. aastal järgnenud sündmuste puhul avaldus kultuuridiplomaatia nõrkus. Laiemad ringkonnad pöörasid N. Liidu avalikuks saanud agressiooni puhul riigile selja. Vaid üksikud staarsõbrad näitasid kas tänuvõlgusest või isiklikel motiividel üles kindlameelsust N. Liidu toetamisel ning N. Liit, VOKSi hääbudes, omakorda teiste kanalite kaudu üles pühendumust nende hoidmisel.

²³⁸ Stern, 2007, 190; 200.

²³⁹ Samas, lk195–196.

III VOKS ja Eesti

3.1. Vasakpoolsus sõdadevahelise Eesti haritlaskonna seas

VOKS-i tegevuste analüüsimiseks Eesti haritlaste hulgas, tuleks esmalt vaadelda, millised olid valitsevad ideoloogilised meelsused. Ajaloolased on välja pakkunud erinevaid seletusi sellele, milline maailmavaade sõdadevahelise aja intellektuaalkonnas domineeris. On leitud, et kui 1920. aastatel domineeris veel pigem kitsas rahvuslik-patriarhaalne ning talupoeglik-patriarhaalne mõtteviis, siis 1930. aastate vaimsuse puhul, oli varasemaga võrreldes avardunud nii eestlaste elutunnetus kui ka maailmanägemine, rahvusluse kõrval nähti muidki identiteediloojaid, „tunnetati end üha enam osalistena üleeuroopalistes protsessides“.²⁴⁰ Vene kultuurilist pärandit Eesti intelligentsi seas võib pidada küll oluliseks, kuid veelgi olulisemaks demokraatlikku meelsust, mis tinginud valdavalt eitava suhtumise „enamlusse, nõukogulikku totalitarismi ja sotsialismi ehitamise väärastunud praktikatesse Nõukogude Liidus“.²⁴¹ Samas ei tohiks vasakpoolsust ajastu haritlaste seas alahinnata. Niinimetatud „üleläävestujate“ ehk üleminekut N. võimule jaatanute sekka ühed Eesti Vabariigi nimekamad haritlaskujud: kirjanikud Johannes Semper, Johannes Vares-Barbarus, Nigol Andresen, ajaloolane Hans Kruus jt, keda ei saa pidada kaugeltki eranditeks.²⁴² Ilmselt oli Eesti intelligents 1920. aastatest saadik olnud „valdavalt vasakpoolne“.²⁴³ Arvestamata vasakpoolsete meelsuste levikut avalikult mitteangažeerunud haritlaste seas, tuleb tõdeda, et „sõltuvalt aktiivsuse ulatusest ning ametikohast võib 1940. aastal sulega või ametikohaga selgelt Nõukogude režiimi teenistusse läinud iseseisva Eesti Kirjanike Liidu liikmete arvuks lugeda 17-22.“ Enne N. Liidu okupatsiooni oli Eesti Kirjanike liikmeid 53, kelle seas olid nii hiljem avalikult võõrvõimu vastu astunud, okupatsiooni eest mujale lahkunuid kui ka repressioonide küüsi langenuid.²⁴⁴

²⁴⁰ T. Karjahärm, V. Sirk. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001, lk .227.

²⁴¹ Samas, lk 374–375.

²⁴² Valge, 2013, lk 55; 57

²⁴³ S. Olesk. Writers' Collaboration with the Soviet Authorities, and the Dominant Literary Journal in the Estonian SSR in the 1940s and 1950s. – Tartu Historical Studies. Frankfurt am Main . Berlin . Bern . Bruxelles. New York . Oxford . Wien: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften. Tõlk. A. Harding. Toim. O. Mertelsmann, 2011, lk 171–182, 174.

²⁴⁴ Valge, 2013, lk 58.

3.2. Vasakpoolsuse kujunemine 1920. aastatel

VOKSi tööd Eestis ning siinsete haritlaste N. sõbralikkuse väljakujunemist vaadeldakse kitsamalt Nigol Andreseni, Johannes Vares Barbaruse ja Johannes Semperi näitel. Seda põhjusel, et kõigi kolme näol oli tegemist VOKSiga suhelnud hilisemate „juunikommunistidega“, kes esindavad ilmekalt nii erinevaid vasakharitlaste tüpaaže kui Eesti intellektuaale N. meelseks suunanud motive. Tinglikult on algpunktiks valitud juba VOKS-i siinsetele tegevustele eelnev aeg – Andreseni ning Varesse tutvumine 1923. aastal, millele järgnevalt 1924. aastast alustati ka kirjavahetust.²⁴⁵ Eellugu pakub katkendlikele VOKS-i materjalidele väärtuslikku taustmaterjali, mille abil on tulevaste juunikommunistide arengutelg paremini jälgitav.

Marksistlikud ideed levisid siinmail varemgi ning nimetatud isikud olid selgelt nendega tuttavad, näiteks Andresen pidanud end vasakpoolses juba teismeeast: nii kooliaja kaudsel kokkupuutel Vene revolutsionääridega kui 1917. revolutsiooni otsesel eeskujul.²⁴⁶ Küll ei saanud neist algul, vasakmeelsusele vaatamata, avalikult poliitilisi kommuniste. Muuhulgas ei liitunud Andresen ka uue Moskva-meelsete kommunistide poolt üle võetud Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Parteiga (ISTP), kuigi oli kuulunud varasema Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei ridadesse.²⁴⁷ Vares ei olnud 1920. aastatel ega hiljemgi (kuni 1939.a.) otseselt poliitikas tegev. 1923. a. usaldas ta Semperile, et oli pakkumisest Riigikogusse ISTP nimekirjas kandideerida keeldunud, ise tõdedes oma poliitiliselt heitlikku loomust: „tunnen end reaalpoliitikan nõrga ja ebakohase olevat ning loobusin. Ka ei mahu mina ühe erakonna raamidesse ära, - viskan üle pahema, aisa vahel vasakulle.“²⁴⁸ Veel kaks aastat varem oli ta näinud end pigem anarhistina: „Mind ei ole ühinged kunagi suutnud kaasa kisku, sest siis pead end ikka teatud tendentsiga siduma; ainult anarhiline rühmitus poliitiliselt vundamendilt püsiks ehk, aga siin ei leia meie rohkem seltsilisi.“²⁴⁹ Kui Varesel ei olnud ilmselt õiget poliitiku hinge või maailmavaatelist sirgjoonelisust, siis Nigol Andresen oleks tahtmise korral saanud professionaalset karjääri teha, „temasugune aktiivne ja sõnaosav mees“ võinuks kiiresti edasi jõuda.²⁵⁰ Võib eeldada, et Andreseni radikaalsem hoiak avaldas kirjavahetuse kaudu otsest mõju ka Varessele, viimane omakorda lävis aga tihedalt Semperiga.

²⁴⁵ Valge, 2011, lk 1438; 1433. ²⁴⁶ N. Andreseni ja J. Varesse kirjavahetusest on teadaolevalt säilinud 60 kirja, mida säilitatakse nii Riigiarhiivis kui ka Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosakonnas (UTKK) koopiate näol. J. Varesse ja J. Semperi kirjavahetust säilitatakse Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises arhiivis (KM EKLA)

²⁴⁶ Samas, lk 1434.

²⁴⁷ Samas, lk 1432–1450, 1450.

²⁴⁸ Vares Semperile 25.02.1923. KM EKLA 227-63:102–103

²⁴⁹ Vares Semperile 1.02.1920 KM EKLA 227-17:20

²⁵⁰ Valge, 2011, lk. 1438

Märkimisväärsed rolli kolmiku „kommunistiks kasvamisel“ etendas mitmesugune sotsialistlik kirjandus. Andreseni puhul tasub esile tõsta, et tõenäoliselt oli ta „Eesti kõige parem marksismiteoreetik läbi aegade“²⁵¹, kes leidis tee vasakpoolsuse ja internatsionalismi juurde varakult. Ise on ta rõhutanud eeskätt ilukirjanduse rolli nn „...rahvusvahelist võitlust sõjaohu ja fašismi vastu jälgides“ sealjuures tõstes esile ka 1919. a. Prantsusmaal loodud vasakideoloogia kandja *Clarté* rolli.²⁵² Barbusse'iga oli kirjanik lausa isiklikult seotud, kas 1926. või 1927. aastal sai ta kutse osaleda rahvusvahelises antifašistlikus komitees. Hiljem tõlkis ta mõned Barbusse'i tekstid ning tegi kaastööd Barbusse'i väljaandele *Monde*.²⁵³ Poliitikute asemel valiski Andresen 1924.a., vähemalt esialgu, eneseteostuse suuna, milles tähelepanekavalt rolli võis mängida just Prantsuse angažeerunud kaasaegsete nagu Barbusse'i ja Rolland'i eeskuju. Janu välismaise kirjanduse järele väljendas ta korduvalt: 1925.a. septembris paludes Vareselt „prantsuse uuesuunalist luulet“ ning 1926 a. 22. juulil leides ta, et ilmselt peaks Varesel olema „õndsaid Clarté ajakirja numbreid“ ning paludes neid endale sel juhul saata.²⁵⁴ Samuti on kirjanduse olulisust rõhutanud Johannes Semper, küll tuleb arvestada tehtud avalduse aega ning toonast N. okupatsiooni konteksti. Ankeediküsitluses, mille ta „Loomingu“ peadirektorina kirjanike seas sisse viis, vastas ta ise, et ilukirjandusega puutus ta kokku alles gümnaasiumis, mille raamatukokku 1905. a. järel ka poliitilist kirjandust sigines: „Marx ja Bebel, Kautsky ja Bernstein, Sorel ja Labriola – mida kõike siis kokku ei loetud utoopilisest sotsialismist marksismini, sündikalismist anarhismini!“ Hiljem ENSV ajastul teadis ta selgelt, millest oma mälestustes delikaatselt vaikida, mida esile tõsta, ning neid on liigitatud „kunstilise memuaristika valdkonda“, kus „artistlikult töödelduna, ebaolulisest puhastatuna ilmuvad meie ette inimesed ja olukorrad, kus J. Semper ise on olnud osaline või terane kõrvaltvaataja, maailmaasjade üle arupidaja“²⁵⁵ Ainese kindlalt teadvustatud valik on kõnekas, illustreerides Semperi kui enese eluloo konstrueerija rolli, millest näeme vaid hoolikalt valitud spektrit.

VOKS-i huviorbiiti langemisel võis rolli mängida ka Hollanderi rõhutatud intellektuaalide eelsoodumus näha revolutsioonilisi ühiskondi positiivses valguses ning tunnustusvajadus. Seda eeskätt Semperi ning Varese puhul, Andresen oli ideeliselt kindlam juba 1920. aastatel. Varese näol oli tegemist „puhuti lausa mõistatusliku, ettearvamatu käitumisega persooniga, kelle karakteris põimusid ühtviisi nii egotism kui ka altruism“. Juba nooruspõlvest saadik, olevat Barbarust iseloomustanud enesekindlus, domineerimistahe ja aupaisteihalus, eelkõige soov „olla mis tahes esinemiste juhtfiguur, otsida ja leida oma tõekuulutamistele

²⁵¹ Valge, 2013, lk. 57.

²⁵² Valge. 2011, lk 1434.

²⁵³ Samas, lk. 1438–1439.

²⁵⁴ Andresen Vares-Barbarusele 13.09.1925. UTKK, 6:9; Samas, 22.07.1926, 7:10

²⁵⁵ E. Siirak. Järelsõna. –J. Semper. Mälestused. Teosed XII, Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 450.

uusi toetusavaldusi, uusi häälekaid jüngreid. Vähemalt ta enese soovunelmate prisma läbi nähtuna“²⁵⁶ Tema ideaaliks oli tugev inimene, Nietzchelik *übermensch*, (keda muuseas imetles ka Rolland²⁵⁷) – nagu tões koolivend J. Semper, siis meeldis Nietzche talle just seetõttu, et „see filosoof vihkas ristiusku, jumaldas tugevat isiksust ja ülistas instinkte“²⁵⁸ Kangelaslikkuse ülistamine näis olevat ka Stalini ning Nõukoguliku diktatuuri tugeva korra imetlemise üks sümptomidest, sest nagu Vares oma 1935. üdini kriitikavabas reisikirjelduses tõdeb, siis „peame meiegi lähedaste naabritena tunnustama suurt ülesehitavat tööd selles hiigellaboratooriumis“.²⁵⁹ Ka Semperile võis omistada muutlikke vaateid. Erinevalt Varesest oli ta aga alalhoidlikum ning ettevaatlikum. Tema vasakpoolsus, vähemalt juunipöördele eelnenud ajal, oli varajatunud. Adson kujutab Semperit retrospektiivis tabavalt: „See mees oli meie seas kõige kinnisem, kes oma sisimat ei ilmutanud, ainult harukorral reetis end. Värv ei armastanud ta näidata (---) Oma revolutsionäärsusest ta meile ei rääkinud.“²⁶⁰ Adson lausub veel: „ta võis vahetada imekiiresti kirjanduslikke tõekspidesid. Võtnud omaks kusagilt loetud päevaloosungi, pooldas ta peatselt hoopis vastupidist – kui oli selle kusagilt teisest ajakirjast või artiklist välja lugenud.“²⁶¹ Ehk võib sarnast suhtumist – kohanemist valitseva aja oludega või ka teatavat opurtunismi pidada omaseks ühtlasi tema vaadetele poliitikast ja võimusuhetest.

Vaadete vormumisel tuleks arvestada Prantsuse intellektualismi ja selle revolutsioonilise hoiaku mõjutusi. Eelkõige Semperit näib iseloomustavat tema suhtumine Prantsuse vaimulaadi, mille puhul ta tõstab esile just mõistuse ja taibu domineerimist. Sel viisil leiab ta, et ühe prantslase jaoks on enesevalitsemine „väärtuslikum minnalaskmisest, selge teadvus alistumisest tumedusele, teadvusetusele ja ettenägematule.“²⁶² Andreseni puhul võib esile tõsta, et ta tundis end kaasaja rahvuslastest eemalseisva, pigem elitaarse vähemusena, kelle rolliks oli Henri Barbusse'i või R. Rollandi eeskujul „rahvavalgustajaks“ olla. Seda toetavad nii mõnedki seigad tema eluloost: Andresen tegutses sotsialistlikke ideid propageeriva Hommikteatri ridades, mille eesmärki nägi 1921. a. maailmaparanduslikus võtmes: „Elav kunst peab eneses kajastama oma aja vaimu. Sõja hävitustöö ja revolutsioonide uuttekkitav purustamine on loonud oma kunsti, mis peab vastu minema uuele ajale“²⁶³ Ehk pole ka juhus, et Semperi üks meelepärasemaid uuema aja kirjanikke oli André Malraux, kelle teostest ta

²⁵⁶ Eelmäe, 2007, lk 1526–1527, 1524–1525.

²⁵⁷ David-Fox, 2012, lk 242.

²⁵⁸ J. Semper. Mälestused. Teosed XII, Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk. 133.

²⁵⁹ J. Barbarus. Matkavisandeid ja mõtisklusi. – Looming, 8, 1935, lk 905-914; 909.

²⁶⁰ A. Adson. Siuru-raamat. Toim. J.Urmet, J.Nooni. Tartu: Tänapäev, 2007, lk 114–115.

²⁶¹ Samas, lk 115.

²⁶² J. Semper. Prantsuse vaimulaad ja meie rahvuslik omapära. – Prantsuse vaim : esseed. Tartu: Noor-Eesti, 1934, lk 8.

²⁶³ Valge, 2011, lk 1439.

kiitva arvustuse kirjutas. Seal tõstis ta esile, et autori lemmikkujuks on „sangar, kes hülgab õrnusi ja kaastundmust, sööstab tegudesse, milles ei kohku tagasi ühestki konsekventsist, ja seisab paratamatuse ees püstipäi.“²⁶⁴ Nagu on Stalini terrori ja selle välismaiste imetlejate kohta lausutnud Šostakovitš siis „võimu imetlemine ja „teenistusvalmidus võimumeeste ees „käivad harilikult paaris „põlgusega nõrkuse vastu“²⁶⁵

Varese puhul võib juba 1920.aastatel täheldada tugevat võõrandumist kaasaja ühiskonnast. Andresen oli veel teotahelisem ning Semperi radikaliseerumine leidis aset veidi hiljem. Kolmiku jõulisemad võimuvastased väljaütlemised jäid kas isiklike vestluste pinnale või omavahelistele kirjaveergudele. Ilmselt järgnes 1924. kommunistide detsembrimässule põhjalikum siserefleksiooni aeg. Samas pettuti, et mässukatsele järgnenud aeg suretas Eestis aktiivselt kommunistlikku ideoloogiat laiemalt.²⁶⁶ Nagu Andresen 1925. a. jaanuaris kurtis, siis: „Ah, meie aeg on veider. See kaotab usu. Siiski – sugereerigem enestelegi midagi usu taolist.“²⁶⁷ Ligikaudu samal ajal süvenesid vasakintellektuaalide valitsusvastased meeleolud, seda eriliselt just haritlaste suhtes tuntava vabaduse piiramise tõttu. 1925 a. lõpul tunnistas Andresen, nagu tahetaks Eestile mingisugust Hiina müüri ümber tõmmata, „et väljast midagi sisse ei pääseks, mis meie rahvuslist elementi tahaplaanile litsuks; nõiutud ringis või sõõris aga õhutatakse vahulsuuga isamaalisust ja võõra vihkamist. Kõik noorsoo ja muud ajakirjad haisevad sest omapärasuse, rahvaspärasuse kiitusest“.²⁶⁸ Vares näitel võib 1923 a. täheldada pöördumist internatsionalismi poole, samas tõrjudes rahvusliku valitsuse ning raha-eliidi domineerimist: „Üksilduse peletamiseks: muidu lämbume tõusikute laiutamisen ja spekulantide isamaalsusen. Katsume geograafiliselt üle kodumaa piiride astu nende kadumiseni; uus kultuur on ju inimkonna, mitte üksiku rahvuse kultuur.“²⁶⁹ Samas ei iseloomustanud Varest aktiivne tegutsemine oma ideaalide nimel, kui Andresen agiteeris alates 1924 a. teda korduvalt looma koos temaga uut radikaalset kirjandusrühmitust Õkva²⁷⁰, siis vaatamata Barbaruse põhimõttelisele nõusolekule, ei võtnud ta praktikas midagi konkreetset ette. „Barbarus oli ja jäi valdavalt üksikvõitlejaks. Tal oli eriline kihk või tarve mõtelda, esineda, väljenduda või väidelda teistest erinevalt... Seda ka siis, kui ta oma resoluutselt sõnastatud põhitõdedest pärast enne väljakuulutamist

²⁶⁴ Semper, 1978, lk 195–196.

²⁶⁵ Küng, 1990, lk 19.

²⁶⁶ Valge, 2011, lk 1450.

²⁶⁷ Andresen Vares-Barbarusele 19.01.1925.UTKK, 5:7.

²⁶⁸ J. Barbarus. Elust ja elu kujundavast luulest: mõtteavaldusi 1919–1936. – Looming 1960, nr 6, lk 888–902, 892.

²⁶⁹ Vares Semperile 2.01.1925 KM EKLA 227–93:164.

²⁷⁰ Andresen Vares-Barbarusele 28. 07. 1924. UTKK, 1:1; Samas 27. 08. 1924, 2:3; Samas 3.12.1924, 3:5; Samas 9.01.1925, 4:6.

sealsamas loobus.²⁷¹ Samas, Eesti Vabariigis suhtuti Varese „epateerivasse loomusesse“ pigem tolerantselt.²⁷²

Vasakmõjutusi saadi varakult lähedasteltki isikutelt. Näiteks Andreseni naine oli ühe pikaajalisema E. sotsialistliku liikumise mentori Mihkel Martna tütar.²⁷³ Vasakpoolsete vaadete pärast oli literaat ja kirjanduskriitik võimule silma jäänud juba 1920.aastatel. 1929a. 4. augustil väljendab ta J. Varesele kirjas oma pettumust selle osas, et on Westholmi gümnaasiumi õpetajakohalt vallandatud: „*A propos*: minu „osakond“ Vabas Maas ja kõik muud malekäigud libistasid mu vaikselt kohalt – Vestholmi gümnaasiumist, mis tahab olla ju „*institut dlja blagorodnyh junošei*“ (vn. k „hästikasvatatud poiste instituut“).“²⁷⁴ Et Andresen koolis ka sotsialistliku vaimu levitamisega tegeles, kirjeldab seal koolipoisiks olnud Evald Uustalu. Neil kuni 1928. aastani eesti keele õpetajaks olnud Nigol Andresen olevat pärast lühidalt läbitud grammatikakursust keskendunud kirjanduse tutvustamisele: „Sedagi oskas Andresen "kirjandusringide" vahendamisel nii juhtida, et mitmed kõige andekamad meie hulgast noorsotsialistide organisatsioonidesse sattusid, kuhu nähtavasti kuulus ka noorkommuniste.“²⁷⁵ Andreseni aktiivne hoiak avaldas vestluste ja kirjavahetuste kaudu ilmselt mõju tema lähematele sõpradele. Lisaks Andresenile olid Semperil ja Varesele nende tegemisi mitmeti toetavad naised. Nii Varese kui tolle naise Emiliega aastaid tihedates suhetes olnud Elsbet Parek leiab, et „just habras Siuts (Emilie Vares – *L.R*) oli neist kahest kindlama ja kangema iseloomuga“ „... see hellitatud naine ei sukeldunud nn. seltskondlikku elu keerisesse, (---) ta ei unustanud oma päritolu. Mulle jäi mulje, et ta toetas ja õhutas Barbaruse teravalt ühiskonnakriitilist hoiakut ja sõnavõtte. (---) Hoolimata kogu ainelisest heaolust oli just tema rahulolematuse sinepiiva selles perekonnas. Ei tohiks alahinnata tema osa Barbaruse maailmavaatelises kujunemises.“²⁷⁶ Oras on Semperi naise Aurora mõju pidanud üsnagi sarnaseks, kirjeldades, et „Semper oli alati esinenud radikaalina, kuid tema soov nautida kodanlikke mugavusi oli ajanud teda otsima maa konservatiivsemate, kapitalistlike ringkondade seltskonda ja seda oli jõuliselt toetanud tema auahne naine.“²⁷⁷ Kui ees terendas uus võim ning uued võimupositsioonid, võis olukord Semperit suunata ka tegudes uues suunas vaatama. Erinevus peitub vaid selles, et kui Siuts toetas erinevate aegade jooksul väidetavalt Varese vasakvaateid, siis Aurora pigem Semperi karjeristlikke ambitsioone, mis ei tarvitsenud korreleeruda sisemiste veenetega.

²⁷¹ Eelmäe, lk 1530.

²⁷² V.Ohmann. Johannes Vares-Barbaruse kompartei esitatud elulugu ja tema saatus. – Tuna 1/2002, lk 64-77, 67.

²⁷³ Valge, 2011, lk. 1449.

²⁷⁴ Andresen Vares-Barbarusele 04.08.1929.UTKK, 8:11

²⁷⁵ E.Uustalu.Tagurpidi sõudes: Mälestusi ajavahemikult 1914–1943. Stockholm: Teataja, 1982, lk 60.

²⁷⁶ Eelmäe, lk 1528.

²⁷⁷ A.Oras. Eesti saatuslikud aastad 1939-1944. Tallinn, 2002, lk 51

Kokkuvõtlikult, 1920. a. aastate jooksul oli kolmiku hulgas kujunenud selgelt vasakpoolne ning opositsiooniline vaimsus, kuigi veel otseselt N. Liiduga koostööst ei räägitud. Selles oli osa nii vasakpoolsel kirjandusel, eeskujudel Prantsuse radikaalse intelligentsi hulgas kui ka konkreetsetel isikkontaktidel. Tüpaajalt ning poliitilistelt vaadetelt oli Vares oma vasakpoolsuses ürgrahutult opositsiooniline ning protestivaimuline, Semper seevastu alalhoidlikum ning läbimõeldum. Andresen moodustas kolmikust veidi irduva elemendi – ilmselt oli ta sel ajajärgul neist ainuke veendunult põhimõtteline vasakpoolne, kes oli valmis vaadete nimel ka tegutsema. Võimust võõrandumisel võis neidki iseloomustada „selektiivne taju ja sellega seotud võime selektiivseks moraalseks pettumiseks ja kaastundeks.“²⁷⁸ Tajus ehk võimendati rahvuslust, seades sellele vastukaaluks sotsialismi ja internatsionalismi, samas intellektuaalidele olulist vaba ühiskonna sõnavabadust pigem hinnati. Tegemist oli komplekssete isiksustega, kelle pöördumisel võõrvõimu „tööriistadeks“ tuleks vaadata erinevaid võimalikke motiive, arvestades ka VOKSi siinseid tegevusi, mida järgnevalt käsitlen.

3.3. 1930. aastate algus – VOKS asub tegutsema

VOKS-i tegevuste algust Eestis võib ametlikult lugeda varastest 1930. aastatest, mil siin asus aktiivsemalt tegutsema VOKS-i esindaja ülesandeid täitnud Nõukogude Liidu saatkonna esimene sekretär ja ühtlasi kultuuriatašee Janis Kljavin.²⁷⁹ Kuigi on andmeid, et mõned Eesti kirjanikud olid VOKS-iga ühendust võtnud varemgi, siis jäid need esialgu vaid uuema Nõukogude kirjanduse või kultuurilise koostöö nõutamise katseteks. Näiteks Gustav Suits võttis VOKSiga ühendust 1926 a., taotledes ühenduselt kaasabi üliõpilasele O. Kukkurile tema materialistliku dialektika alase uurimistöö jaoks N. Liidus.²⁸⁰ VOKS-i roll defitsiidi staatusega Nõukogude kirjanduse levitamisel Eestis oli asjaosaliste jaoks kindlasti hindamatu – oli ju siinmail valdava osa Nõukogude ühiskondlik- poliitilise ning osa ilukirjanduse sissevedu 1930. aastatel seadusega keelatud.²⁸¹ Erinevalt Prantsusmaast oli VOKS-il Eestis 1930. aastatel vaid 2 mõjutusliini: isikkontaktid ning press. Sõprusühingut, püüdlustele vaatamata, asutada ei suudetud.

Peaküsimuseks VOKS-i siinsete tegevust puhul on siiski, kas N. kultuuridiplomaatia kaudu suudeti mõjutada ka kohalikke haritlasi. Kuigi on leitud, et just „VOKS’i abil kujundati sammhaaval N. Liidu sõprade ringkond, kes aeg-ajalt külastas Nõukogude Liitu ning propageeris oma kodumaal Nõukogude

²⁷⁸ Hollander, 1981, lk. 5.

²⁷⁹ V. Horm. Aleksei Janson (1866-1941). Käsikiri Tallinna Ülikooli Akadeemilise raamatukogu Baltika osakonnas. Tallinn, 1974, lk. 62.

²⁸⁰ Martinson, 1972, lk 736.

²⁸¹ Samas, lk 732.

Liidu kultuuri ja poliitilisi seisukohti²⁸², ei saa kõiki N. Tallinna saatkonda külastanud avaliku- ning kultuurielu tegelasi pidada automaatselt N. võimu käsilasteks, ega näinud nad ka ise end sel moel. Paljud vasakharitlased, sealhulgas Nigol Andresen, hakkasid N. diplomaatidega kohtuma enne pöördelist 1934. aastat ning nende vestlustes räägiti põhiliselt Eesti sisepoliitikast, erakondade siseintrigidest, rahva meelsustest ja poliitikutest.²⁸³ Hinnanguliselt võis VOKS-i tegevusse kaasatud olla 20-25 inimest, kelle seas suuremat rõhku pandi suhetele kirjanike Friedebert Tuglase, Bernhard Linde, August Gailiti ja Valmar Adamsiga, samuti Eesti Kirjanike Liidu esimehe Hubeli, kirjaniku ja ajakirjaniku Rudolf Sirgega, Artur Adsoni, Gustav Suitsu jt. Kontakt oli Semperil, väiksemal määral Varesel.²⁸⁴

Vares suhtles saatkonnaga juba vähemalt 1928. a., mil ta agaralt üritas end pakkuda Moskvasse Tolstoi pidustustele sõitvasse delegatsiooni. Samuti olevat 1928. aasta novembris Vares ja teiste “vaimlise töötajate” poole pöördunud Valter Kaaver “Tallinnas olevate N. L. sõprade nimel” ettepanekuga olla Nõukogude Liidu sõprade ühingu asutajaliikmeks Eestis. Selline ettepanek saadud omakorda Saksamaalt Nõukogude Liidu sõprade liidu rahvusvaheliselt büroolt. Kuidas Vares-Barbarus ja teised vastasid, pole teada, nagu ka see, miks ühingu tollal ei loodud.²⁸⁵ Huvi Venemaale sõiduks avaldab Vares Semperile 3. veebruaril 1927.²⁸⁶ 11. septembri 1928 ettekandes, kirjeldatakse N. saatkonnast, et nad said VOKS-i kaudu pidustustele 3 piletit, millest „kohalike sõprade soovitusel“ pakuti kaht Kirjanike ja Ajakirjanike Liidule. Esimesed olid esile tõstnud „kohalikult kuulsat kirjanik Semperit“, teisena ajakirjanik Jalakat. Semperit iseloomustatakse, et ta „oli kunagi äärmusvasakpoolne (*krainõm levõm*), kuid mitte kommunist ega ka kommunistidega väga lähedane. Praegu on poliitikast eemaldunud ja tegeleb ainult kirjandusega, on väga edukas ja rahvas armastab teda. Temast räägitakse head“. Peale nende, oli soovijaid veelgi ning eraldi paluti telegraafi teel luba poeet Barbarusele, „kes tahaks väga sõita ning kes oli ka Kirjanike Liidus Semperi kõrval kandidaadiks.“²⁸⁷ Vares-Barbarus siiski sai lõpuks koos delegatsiooniga sõita, temaga koos käisid N. Liidus ka Semper ning demokraatlike vaadetega Vaba Maa toimetaja Eduard Laaman.

Esimeste VOKS-i kaasabil N. Liitu tehtud Vares ja Semperi reise kirjeldused olid valdavalt positiivse tonaalsusega. Reisi N. Liitu kirjeldab Vares Semperile unenäolisena, kõik olevat toimunud väga kiiresti, nii Semperi kutse kui ka asjaajamine. „Halb unenägu see siiski ei olnud, olgugi et mingi rahuldamatuse räbu hinge jäi. Vististe suur L'i (E. Laaman – L. R.) kaasasõit rikkus tuju ja pani mind vahel piinlikku

²⁸² Ilmjärv, 2010, lk 798.

²⁸³ Valge, 2013, lk 68.

²⁸⁴ Ilmjärv, 2010, lk 815.

²⁸⁵ Valter Kaaver Johannes Vares-Barbarusele 3. 11. 1928. ERA R-39-1-28, 35.

²⁸⁶ Vares Semperile 25.02.1923. KM EKLA f 188 M 2:2, l 2:4

²⁸⁷ Petrovski Stomonjakovile 11.09. 1928. AVPRF 04-47-295-54291, l. 116–117.

seisukorda.“ Ka tundnud ta end „ülearusena, vägisõitnuna, – sest „*nezvanõi gost – huže tatarina*“²⁸⁸ – aga millal oleks parem moment olnud?²⁸⁹ Järgnes Varese reisikiri, välistada ei saa, et sellekohane lubadus võis tagada talle pääsu N. Liitu. Artikkel oli VOKSile ilmselt piisavalt meelepärast kiitev, Vares on võtnud oskuslikult skeptiku positsiooni, mida siis Nõukogulikest saavutustest üllatudes ümber lükkama asub. Näiteks kui algul pidas kõikjal N. Liidus raamatulaudadel vedelemaid raamatuid „poliitiliseks parteikirjanduseks“, siis ilmnis, et suurelt jaolt oli tegemist ilukirjandusliku proosa ja luulega. Kujundlikke mõttekäike kommunismi hüvedest leidub Varesel teisigi, kommunism olevat „rahvale valgust toonud masside harimise ja kirjaoskuse levikuga“. Kui juba Lääne kirjanikele avaldas muljet kirjaniku jumalikustatud positsioon N. Liidus, siis rahvavalgustajalikule mõõtmele lisaks avaldab praktilise meelega Varesel muljet just kirjanike „kadedakstegev teenistus“, kuna Vsevolod Ivanov näiteks 5000 rubla kuus teenivat ning ka Pilnjak endale maja muretsenud. Vares ei pelga lausa avalikult tunnustada, et N. võimu heldust tuleks maksimaalselt ära kasutada. „Vaest Blokki“ meenutades, leiab ta, et temagi võinuks oma poemi „12“ „majandus-tulunduslikke tagajärgi kasutada!“²⁹⁰ On nenditud, et vasakpoolsusest hoolimata, ei suutnud Vares end sugugi väikekodanliku elu võludest taandada. „End sirgjooneliseks maailmakodanikuks tituleeriv“, „ideeline pahempoolne“ Vares-Barbarus nautis tegelikult „üsna tüüpilist heakodanlikku tavaelu koos kõigi nende kommete ja privileegidega, mis on läbi aegade auväärsetele pürjelitele omaseks kujunenud“²⁹¹. Selles osas ei erinenud nad suuresti Lääne kabinetiavarustes fantaseerivatest intellektuaalidest, nagu oli Rolland. Suurmehe vaimurohket vaikelu Genfi lähedases villas ei suutnud Arsosev pärast sealset külaskäiku kuidagi unustada.²⁹²

Semperi reisijärgsed muljetused on reserveeritumad, pigem on nende toon nostalgilis-kirjeldav, seost võib näha tema Peterburi ülikooli aegsete meenutustega.²⁹³ Samas märgib temagi, et Gosizdati ringkäiku tehes ei tundu talle „mingit sallimatust ega erapoolikust silma“, mis peegeldab reisikirja eesmärki kujutada N. Liitu siiski positiivses valguses. Ometi pole tegemist N. Liitu kõrgusteni ülistava kirjatööga, küll põhjustesse süüvimata, toob Semper välja, et „kohalikud kirjandusnimed on kuhugi kadunud“, näiteks Majakovskiga kohtuda tal ei õnnestu.²⁹⁴

Kokkuvõttes võisid N. kultuuridiplomaatia esindajad Varese-Semperi valikuga rahule jääda – küllaltki nimekate kirjanike poolt oli kohalikus peavoolu ajakirjanduses suudetud avaldada kaks N. Liidu suhtes

²⁸⁸ Vn. k „kutsumata külaline on tatarlasest hullem“

²⁸⁹ Vares Semperile 7. 10. 28 KM EKLA 227- 160:311

²⁹⁰ J. Barbarus. Märkmeid S.S.S.R-i luulest ja kirjanduslikust tänapäevast. – Looming, 8, 1928, lk 761–763.

²⁹¹ Eelmäe, lk 1530.

²⁹² David- Fox, 2005, lk 16.

²⁹³ Vt ka Semperi mälestusi sellest perioodist J. Semper. Päevaraamatud. Toim. Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa, 2013.

²⁹⁴ J. Semper. Märkmeid Moskvast käigult. – Looming, 8, 1928, lk. 783–799.

positiivset artiklit. See oli VOKS-i jaoks Eestis tõenäoliselt suur saavutus, sest üheks peamiseks mõjutusliiniks pidas organisatsioon kohalikku ajakirjandusse infiltreerumist. Ilmselt tegutseti põhimõtte järgi, et ajakirjandus loob ise suure osa tegelikkusest, mida ta käsitleb“²⁹⁵ Ajakirjanduse „tegelikkust loovat“ funktsiooni prooviti N. olude kujutamisel eriliselt ära kasutada Prantsusmaal, vähemal määral Eestis. Ometi muutus siin seda olulisemaks iga „nupuke“ mis suudeti N. Liidust või N. Liidu meelsust kandva artiklina E. meedias avaldada. Suurt pettumust väljendas volinik Kljavin siis, kui Artur Adson Päevalehe Kirjandusrubriigi toimetajakohalt lahkus, sest seal töötatud aja jooksul oli viimane suutnud avaldada 7 teadaannet N. Liidu kultuurielust.²⁹⁶ 1932. aastal oli volinik sunnitud tõdema, et isegi TASS-i telegramme, välja arvatud harvad juhud, ignoreerivad peaaegu kõik kohalikud ajalehed“²⁹⁷ Sellest järeldades, võib arvata, et peale konkreetsete isikute mõjutamise pressi N. huvides kaasamisel Eestis erilist edu ei olnud.

Kuigi Andresen kuulus kultuuritegelaste hulka, kes VOKS-iga 1930. aastatel lävis, on tema puhul veelgi keerukam hinnata, kui suurt mõju avaldas N. kultuuriplomaatia ning mil määral oli tegemist juba literaadi enda kindlate veenetega. Andresen ise 1930. aastail N. Liidus ei käinud. 1930. aastate algul tegutses ta aga juba aktiivselt vasakpoolse maailmavaate levitamiseks. Oras on tõdenud, et „Andreseni edu luuletajana, kriitiku ja toimetajana oli keskmine, kuid ta oli osav kõnemees, kes oskas võita noorte inimeste poolehoidu.“²⁹⁸ Andresen oli noorsotsialistide liikumise üks juhte, mille liikmeid on peetud 1934. a. ESTP (Eesti Sotsialistliku Tööliste Partei) lõhenemisel vasakopositsiooni taimelavaks. ESTP-s 1934a. lahkulöönud juhtivad vasakotsialistid (ka Andresen ja „juunivalitsuse“ siseminister Maksim Unt), kes löid eraldi riigikogurühma Marksistlik Tööraha Ühendus (MTÜ), mille poliitiliste vaadete spekter jäi küll kirjuks.²⁹⁹ Ilmselt tunnetas Andresen end vähehaaval rohkem opositsiooni rollis. Kirjavahetusest kumab läbi järk-järguline radikaliseerumine. Ta oli veendunud, et tema kirjavahetust jälgitakse. 1935. a. 11. detsembri kirjas Barbarusele leidub võimalikule salalugejale korralekutsuv märkus:“ Teie kiri mulle oli väga hooletult suletud: palun selle sedeli kaudu lahtivõtjat oma tööd täie tõsidusega teha.“³⁰⁰ Nähtavasti tundis Andresen end võimu silmis ebasoovitava elemendina.

VOKS-i arhiivimaterjalid avaldavad, et 1930. algul koges ühing siinmail sarnaseid probleeme Prantsusmaaga. Paljud olid mõjutatud N. Liidu siseriiklikest ümberkorraldustest – 1932. aastale eelnenud

²⁹⁵ I. Treufeldt. Doktoritöö. Ajakirjanduslik faktiloo erinevates ühiskondlikes tingimustes, 2012., lk14.
http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/28034/treufeld_indrek.pdf (9.12.2013)

²⁹⁶ Kljavin Melnikovile 1.11.1935, GARF 5283-5-623, l 37.

²⁹⁷ Ilmjärv, 2010, lk. 815.

²⁹⁸ Oras, 2002, lk 51.

²⁹⁹ Kuuli, 1999, lk 57–59.

³⁰⁰ Andresen Varesele UTKK 21:34

Stalini Suurest murrangust oli tingitud organisatsiooni nn segadusteaeg. Üks märk sellest avaldub Kljavini 1932. a. detsembri kirjas, kus ta tänab uut VOKS-i aseesimeest tolle „energilise hoiaku eest“ ning samuti „vanade tegemata tööde likvideerimise eest“.³⁰¹ Veel eelmisel aastal on tõdetud, et Eestis on VOKS-i mõju, nagu ka tutvusringkond väike ning seotud pigem informatsioonilise tööga. Saadik Raskolnikovi iseenesest hea ettepanek saata riiki tihedamini kõrgematasemelisi artiste või lausa teatritruppe olevat põrkunud kahele takistusele: et liialt piiratakse oma artistide väljasõitu ning teiseks kartvat E. teatringkonnad konkurentsi, mistõttu külalisesinejatesse suhtutavat vastumeelselt.³⁰²

Nagu mainitud, sõltus organisatsiooni edukus välismaal suuresti isiklike suhtevõrgustike loomisest, mistõttu volinike jaoks oli primaarseks kohalike haritlastega tihedaid ning usalduslikke kontakte luua. Kljavin oli oma ülesannete täiel kõrgusel, on kirjeldatud, et Eesti kultuuritegelastel arenes temaga üsna viljakas, sõbralik ja usaldusväärne koostöö.³⁰³ Sõpruse ulatust illustreerib kas või tõik, et kirjanik Friedebert Tuglasega pidas Kljavin isiklikku kirjavahetust ning puhkusel viibides saatis ta Tuglasele arvukaid tervituskarte.³⁰⁴ Sõbralik suhe pidi olema samuti Kljavini ning Semperi vahel, sest viimane on volinikult 1936. aastal Karlsbadist postkaardiga oma „siiraimad tervitused ja parimad soovid“ saanud.³⁰⁵ Neile sidemetele lisaks, oli Semper 1930. aastatest tollal opositsioonilise vaskapoolse tooniga ajakirja Looming peatoimetaja ja Eesti PEN-klubi esimees.³⁰⁶ Teda mõjutasid ilmselt PEN-i kongressidel saadud isiklikud kontaktid oma ajastu vasakpoolsete arvamusliidritega mujalt Euroopast. Muuhulgas sai sealt alguse sõjajärgne isiklik sõprus Ilja Ehrenburgiga, keda ta oli tõlkijana imetlenud juba nooruses.³⁰⁷ Ei saa välistada, et N. kultuuridiplomaatia „kultuurilisel amfiibil“ Prantsusmaal, oli siingi teatav mõju. Tõenäoliselt sai Semper PEN-kongressidelt nimekatelt kirjanikelt temasse eriti kirjaniku positsioonilt N. tsivilisatsiooni ülemuslikkust ja erilist missiooni tähistavaid mõjutusi.

Kõrvutades VOKSi tegevussuundi Prantsusmaal ja Eestis, torkab silma, et siin puudus täiesti üks organisatsiooni kolmest mõjutusvaldkonnast – N. Liidu sõprusühing. Katseid selle loomiseks küll tehti, paraku jooksid kõik püsivamad üritused liiva ning ühing suudeti luua alles 1940. a.³⁰⁸ Balti riikidest õnnestus sõprusühing esimesena luua Eestist Nõukogude-sõbralikumas Leedus 1929 a.³⁰⁹ Eestis tehti

³⁰¹ Kljavin Lernerile ja Kamburovile 14. 12 1932 GARF 5283-5-609, l 64.

³⁰² Kokkuvõtte Balti, Poola ning Balkanimaade referendi tööst 15.01 kuni 15.03. 1931., GARF 5283-5-709, l 54.

³⁰³ Martinson, 1999, lk 1136.

³⁰⁴ Martinson, 1986, lk 160.

³⁰⁵ Kljavin Semperile 12.11. 1936. EKM EKLA F188 M6:13-2:3

³⁰⁶ Valge, 2013, lk 56.

³⁰⁷ Semper, 1978, lk 440.

³⁰⁸ Ilmjärv, 2010, lk 810.

³⁰⁹ Ilmjärv, 2010, lk 800.

katset 1931 a., mil Tallinnas loodi registreerimata selts ehk nn Venemaa tundmaõppimise ring, kus osalejaid võis olla umbes 50 inimese ringis. Teadaolevalt „nimekaid“ intelligente ühendusse ei kuulunud, välja arvata ehk Vaba Maa peatoimetaja Eduard Laaman, keda koos Rahva Sõna toimetaja Leopold Johansoniga ja sotsialistist Mihkel Martsoniga kaasata püüti. Ülejäänute hulka kuulus kireva taustaga N. luure alluvuses tegutsenud paruness Nina Uexküll³¹⁰, N. saatkonnaga sidemeid omanud vene rahvusest juuraüliõpilane Jüri Ivask ja keegi Ferdinand Veber.³¹¹ Tegemist oli Nõukogude-meelse ühinguga, mis 1932. veebruaris Poliitilise politsei poolt kõrvaldati kui registreerimata ühendus.³¹² Ajakirjanikke arvestamata, ei kuulunud sinna just ajastu arvamusiilidrite koorekiht. Võib arvata, et lühiaegse ringi mõju jäi seetõttu marginaalseks. 1932 a. üritasid eestisakslastest tudengid Tartus moodustada oma „Nõukogude Liidu tundmaõppimise ringi“, milleks N. saatkonnalt siiski toetust ei saadud. Valitses tõrjuv hoiak, kuna varasema ühingu saatust oli teada³¹³ Samuti ei soositud 1933. juunis-septembris sotsialistist Aleksei Jansoniga katset sõprusühingut luua. Viimase põhjuseks on toodud näiteks võimalolevat Tõnissoni valitsust, kes ilmselt plaani poleks toetanud.³¹⁴

3.4. Murranguline 1933. aasta

Paigutades Eesti vasakharitlased laiemasse nn roosa kümnendi konteksti, jõudsid 1930. aastatel ka Eestisse lootusetust sisendavad ideed nagu: „sügavat vaimset murrangut üleelava Euroopa maailmasõjajärgne vaimsus, antirahvuslus ja kosmopolitism, pessimistlikud visioonid Lääne tsivilisatsiooni ummikust ja allakäigust.“³¹⁵ Eelkirjeldatust nähtub, et Vares, Semper ja Andresen võisid sel suunal omamoodi pioneerid olla, kui Andresen kirjeldas õhupuudust juba 1924 .a., siis 1930. alguse vabadusvõitlejate liikumisega³¹⁶ ehk rahvasuus vapside tõusuga ning 1934. a. 12. märtsi K. Pätsi ja J. Laidoneri autoritaarkorra kehtestamisega levisid lämbumistundmused intellektuaalkonna seas laiemalt.

Nagu Prantsuse ning kogu Lääne haritlaste ja avalikkuse jaoks laiemalt, saabus paljude jaoks otsustav hetk 1933. aasta jaanuaris. Natsionaalsotsialistide võimuletulek Saksamaal mõjutas paljude, ka Eesti

³¹⁰ Ilmjärv, lk. 810–811; Reigo Rosenthal, Marko Tamming. Sõda enne sõda: Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. Aastani, Tallinn : SE & JS, 2013, lk 538–541.

³¹¹ Ilmjärv, 2010, lk 810–811.

³¹² Rosenthal, Tamming, 2013, lk 520.

³¹³ Ilmjärv, 2010, lk 812

³¹⁴ Samas, lk. 813.

³¹⁵ Karjahärm, Sirk, 2001, lk 226.

³¹⁶ Vt Rein Marandi põhjalikku käsitlust R. Marandi. Must-valge lipu all : Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929-1937. 1.osa, Legaalne periood (1929-1934). Toim. A. Loit. Stockholm : Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1991.

intelligentsi suhtumist N. Liitu, milles nüüd hakati nägema vastukaalu fašismile.³¹⁷ Kljavin väljendas VOKS-i liini pidi, et radikaalsete haritlaste huvi N. Liidu vastu on kasvanud seoses Saksamaa eitamise ning Saksa kirjandusest eemaldumisega. Ühtlasi prognoosis ta oodatavat huvi kasvu.³¹⁸ Laiemas N. Liidu välispoliitilises plaanis seoses Balti riikidega, soovitas Litvinov juba 1934 a. jaanuaris siin regioonis aktiivsema poliitika ajamist, mida Poliitbüroo ka aktsepteeris. See hõlmas Balti riikidest juhtivate poliitikute ja sõjaväelaste N. Liitu kutsumist, ühtlasi suurenesid tellimused Väliskaubanduse rahvakomissariaadi kaudu nendest riikidest ning koostöö kultuuri vallas (artistide gruppide, ajakirjanike ja teadlaste külaskäigud jne). Samas oli Väliskaubanduse Rahvakomissariaat üsna tõrges, vähest kasumit töötavaid ettevõtmisi ei toetatud.³¹⁹

Enim mõjutas VOKSi tegevuste aktiveerumist hirm, mida natsionaalsotsialistide võimuletulek tekitas. Rahva seas valitsevaid meelsusi kirjeldab I. Paavle Poliitilise politsei meeleoluraportitel³²⁰ tuginevas uurimuses, leides, et kardeti küll kommuniste, samas Venemaal ei nähtud kõige suuremat ohtu – rohkem vihati ja kardeti siiski Saksamaad. Mida selgemaks sai Hitleri režiimi agressiivsus, seda enam suurenes ka Saksa-viha.³²¹ Vares-Barbarus kirjeldas 1933. märtsis valitsenud tundmusi järgnevalt: „oli õudne kuulata natside provotseerivat hooplemist ja jõhkrat suurustamist. Eks ole saksa sotsidele valusaks õppetunniks, et sarnase paendliku taktikaga ainult omale hauda kaevata võidakse. (---) Ühine aktsioon aga kommunistidega nähtavasti hilines, või äpardus mõlemate põikpäisusest. Sääb tuleb revolutsiooni hakata, sest poolik-revolutsioon näib olevat enese rebaserauaks.“³²² Sarnaselt Lääne intellektuaalidele, mõjus ka siinse haritlakonna jaoks šokeerivalt natside barbaarsus ja vägivald vaimu kammitasid surumisel. On leitud, et „see, mis toimus Saksamaal 1933. aastal, oli koos vabadussõjalaste populaarsuse suurenemisega Eestis sotsialistidele õudusunenägu“.³²³

Tulevased juunikommunistid tunnetasid üle-Euroopalist hirmu natsionaalsotsialistide ees seoses Eesti vapsidega, keda samastati negatiivselt nii rahvusluse kui ka suuresti Saksamaal maad tõstva

³¹⁷ Ilmjärv, 2010, lk 799, Clark, 2011, lk. 27.

³¹⁸ Kljavin Lernerile 7.09.1933_GARF 5283-5-610, l 178–180.

³¹⁹ Mazuy, 2002, lk107.

³²⁰ Ettekandeid, mis võimude tellimusel koostati rahva arvamuse teadasaamiseks. Raporteid kirjutasid peamiselt poliitilise politsei agendid ja kohalikud konstaablid rahva seas liikudes, inimestega rääkides ja tähelepanekuid tehes. Nendepõhjal omakorda kokkuvõttes poliitilise juhtkonna ja valitsusasutuste jaoks.

³²¹ I. Paavle. Hirmu ja lootuse vahel: Eesti elanike ettekujutus rahvusvahelisest olukorrast 1930.aastate teisel poolel. – Akadeemia, nr 2, 2013, lk 212–237, 235

³²² Vares Semperile 2. 03.1933 EKM EKLA 228-273:565-566

³²³ J.Valge. Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid – Tuna, 3/2009, lk. 50–63, 57.

natsionaalsotsialismiga. Vares silmis kuulus terav vastandumine vapside liikumisele ilmselt haritlaste natsismivastase missiooni juurde. Küll aga lisandub tema 9. märtsi sellekohasele avaldusele soov rivaale šokeerida. Koos Andreseni, Semperi ning Eduard Vildega andis Vares välja vasakpoolse brošüüri, mis sisaldas nii ankeetküsitlusi kui ka artikleid ja lõõkvärsse, „et eliidsühhoosi massisühhoosiks kujunemises pidurdada“. Seda kommenteeris ta sõnadega: „Kisagu siis „erk“ (mõeldud ilmselt Eesti Rahvuslaste Koondist- L.R), et kirjanikud pahempoolitsevad ja teevad poliitikat. Teeme jah, peamegi tegema, kuigi mitte parteiprogrammi, vaid südametunnistuse järele: tuleb kaavitada, et kaikameeste (mõeldud vapse – L. R) rahvahääletus ja meie natsism ei võidaks³²⁴

Hoolimata näiliselt soodsast olukorrast, ei suutnud VOKS oma potentsiaali tihtipeale ellu viia. Läbiva joonena kogu 1930. aastate vältel kurdab Kljavin VOKS-i saadetavate materjalide nappuse üle³²⁵. Samuti, et ei suudeta organiseerida või vastavatelt organitelt (silmas peetud näiteks Inturisti) välja kaubelda soodustingimusi kohalike kultuuritegelaste ekskursioonide jaoks³²⁶, mille juures Kljavin hoiatab just teiste riikide, eriti Poola ja Saksamaa, valmidusega rahalist toetust pakkuda.³²⁷ Dramaatiliselt kurdab Kljavin, et tal on „lausa valus vaadata“ kuidas nad on oma positsioone teistele maadele loovutamas. Näiteks hiljuti käinud Eestis Berliini lektor Petersen, kes pidas loengu Saksa teatrist. Ühtlasi pärvivat kohalikud teatritegelased, miks ei saadeta siia lektoreid N. Liidust, kui need on „selles valdkonnas märksa populaarsemad kui sakslased“³²⁸ Murekohad illustreerivad vaid VOKS-ile omast nõrkust N. Liidu organisatsioonina, sest VOKSi välistegevused olid tegelikkuses vaid selle loonud poliitilise süsteemi töö ja peegeldus.³²⁹

VOKS-i tegevusega seoses on käibel ka liialdav väärhinnang, et „VOKS-i vahendusel kutsuti Nõukogude Liitu külla enamasti sõprusühingutega seotud kultuuritegelasi, teadlasi ja ajakirjanikke, kusjuures nende

³²⁴ Vares Semperile 9. 03.1933 EKM EKLA 228- 279: 581.

³²⁵ Nt 1932 lõpus avaldab Kljavin lootust, et kuigi ta on „nõus, et kõiki tema majanduslikke soove on täiel määral võimatu täita“, siis „rahaeraldused siiski ei vähene järsult“. Hiljem leiab ta, et oleks „äärmiselt soovitatav, saada detsembri lõpuks kas või üks (Nõukogude) film(sic! – L.R.)“ Kljavin Lernerile ja Kamburovile 14. 12 1932 GARF 5283-5-609, l 65.

³²⁶ Lühiaruanne Balti, Poola ning Balkanimaade sektori tehtud töödest. 1930.a aprill-oktoober. GARF 5283-5-709, l 60; Šerman Kljavinile 5.04.1933 GARF 5283-5-610, l 57; Konitsi vestlus helilooja Goldschmidtiga 19.09.1935 GARF 5283-5-723, l 46

³²⁷ Tšitšajev Apletinile 19.02.1935 GARF 5283-5-623, l 201-202; Kljavin Bökile ja Berjozovile 21.09.1935 GARF 5283-5-643, l 78.

³²⁸ Kljavin Melnikovile 18.10.1935 GARF 5283-5-623, l 23

³²⁹ David-Fox, 2012, lk 97.

sõidu- ja elamiskulud maksti täielikult või osaliselt kinni³³⁰ Erinevalt Prantsuse nimekatest N. Liidu „sõpradest“, kelle puhul hinnaalandusi ei tehtud, oli VOKSi Eesti suunaline kultuuridiplomaatia sunnitud hakkama saama märksa tagasihoidlikuma eelarvega. Sellest annavad tunnistust Kljavini korduvad tõdemused, et VOKS ei suuda piisaval määral Eesti haritlaste sõitu N. Liitu toetada, mis sellegipoolest ei kahandanud kohalike huvi. Näiteks 1935. a. mais on grupp teatri- ja muusikategelasi otsustanud N. Liitu sõita ning kuna VOKS „pole suutnud teatri- ja muusikategelaste ekskursiooniks soodustingimusi saavutada“ ja teatrihooaeg on juba lõppemas, on nad „nähtavasti otsustanud N. Liitu sõita omal kulul“. Nende hulka kuuluvad Kljavini sõnul Töölisteatri direktor Freiberg, „Rahva Sõna“ kunstikriitik Põldroos, kunstnik-dekoraator Tamm, Töölisühingu dirigent Goldschmidt.³³¹ Seetõttu, kuigi kultuuritegelased proovisid alati välja kaubelda VOKS-i poolt ka sõidusoodustusi, oli Kljavin tihti sunnitud tõdema, et VOKS selleks raha ei eraldanud. Sel rahanappusel võis olla erinevaid põhjuseid, alates Eesti madalamast prioriteetsusest N. välispoliitikas, kuni organisatsiooni nõrkuseni või väheste tugevate kontaktideni Eesti haritlaskonna seas. Sest nagu eelpool mainitud: vähe tulutoovaid ettevõtmisi rahastada ei soovitud.

VOKSi töö muutsid keerulisemaks ka lahkkelid vasakharitlaste endi seas. Sarnaselt vapsidele suhtusid Vares, Andresen ja Semper võõristavalt sotsiaaldemokraatidesse, ehk nn „härassotsidesse“, keda sarnaselt Nõukogude võimu Rahvarinde eelsele poliitikale peeti sageli hoopis enam kahjulikeks sektantideks kui põliseid vaenlaseid. Veriselt suhtuti kõigisse rahvusromantilisema kirjandusstiiliga kaasaminejaisse, eriti Visnapuusse ja Metsanurka, kes varem pigem vasakpoolsete hulka kuulusid. Ilmselt olid intriigid suuresti tingitud ka neile osutatavatest riiklikest toetustest. Vaenati just nende meele ning vaadete muutlikkust, Semper nimetab Metsanurka kord „pugejaks ja meelitajaks“³³², Vares jällegi „kelkivaks punaseks kelmiks, kes vist isegi ei tea kes, või mis ta on,“³³³ Andresen „edvistajaks oma kommunismisõbralikkusega“³³⁴ Muuhulgas, nii Mait Metsanurk (Hubel) kui ka Visnapuu olid kogu 1930. aastate jooksul aktiivsed VOKSi külalised. Rahvusliku stiili viljelejate kritiseerimiseks soovitas Vares Semperil suisa kirjutada artikkel „Äritegemine rahvuslusega“ ning leiab, et „Visna on õige kamba leidnud“. Lõppu lisab aga, kas Vareslikult posööritava sõnakõlksuna, või juba tõsiveendumusliku algena,

³³⁰ Ilmjärv, 2010, lk 797. Seda väidet toetab autor Kljavini 21. septembrist 1935 a. pärineva ettekandega, mis näib tema arvates tõestavat, et VOKS-i kaudu külla sõitnud välismaalastel tuli „endal sageli tasuda ainult 25 protsenti sõidukuludest“ Originaaldokument seda otseselt ei väida, kõrvutatakse oma diplomaatiat saksalaste ja poolakatega, kes on „tuliselt (*ohotno*) valmis ajakirjanikele, kirjanikele, teatritegelastele jt pakkuma 50-70% soodustusi piletitele ja muudele mugavustele“, samas eestlaste jaoks palutakse „nagu VOKSilt nii ka VARKilt saada Inturistilt kas või 25% soodustusi (*hotja 25% skidki dlja nih*) Kljavin Bökile ja Berjozovile GARF 5283-5-643, l 78.

³³¹ Kljavin Apletinile 8.05.1935, GARF 5283-5-623, l 147-148.

³³² Semper Varessele 7.06.1935 EKM EKLA 10/21-22

³³³ Vares Semperile 1.01. 1934 EKM EKLA 228-289:618

³³⁴ Andresen Varessele 11.09.1933 UTKK 13:18

et „Küll me veel laulame kord koos „internatsionaali“, kui see Visnale loorbereid töötab. Oli ju tema esimene, kes sammud Moskva poole seadis oma värsside propageerimiseks, ja mille kulud vist korstnasse kirjutati?“³³⁵ Oli see vaid Varese vihahoos lausunud fraas või oli tal juba kindlam aimdus eelseisvast, jääb teadamata. Samas on tunda, et mentaalselt pidas ta end juba siis „teisel pool“ seisvaks. Tähelepanuta ei saa jätta ka Varese välja toodud kujutlust N. võimust kui allikast, millega koostöö võib töötada haritlasele materiaalselt tulu. Põhijoontes meenutab selline haritlaskonnas levinud omavaheline rivaalitsemine Prantsuse ametivendi, muutes ka Eesti „väikekodanlike intellektuaalide õrna ning ebastabiilse klassi“ VOKSi jaoks ebamugavaks sihtgrupiks.

Kaasaegsest ühiskonnast võõrandumist, vastandudes nii rahvuselusele, sotsiaaldemokraatlusele kui ka autoritaarse riigikorra suunale, võib tähelda kõigi kolme näite puhul. Seda nähtavasti juba enne 1934. a. riigipööret ja isegi 1933. natsionaalsotsialistide võimulepääsu. Ehk võimendus opositsioonilisus veelgi eelsoodumuse tõttu omistada sellele sotsiaalsele keskkonnale, mida nad tundsid, halvimat, samas eirates süstemaatiliselt positiivseid jooni?³³⁶ Vastastikku aktiivses kirjavahetuses olles võidi süvendada üksteise maailmades valitsevaid veendeid, mis muutis sõpruskonna ehk sarnaseks kitsale opositsioonilisele sektile. Mitmete väljaütlemise põhjal võib järeldada, et kirjanikud olid üksteise arvamustest mõjutatud. Võimalik, et just seetõttu jõuti lõpuks sarnasele otsusele N. võimuga koostööd teha.

Andresen võis juba 1934. aastaks olla valmis ulatuslikumaks koostööks N. võimuga. Seda näib kinnitavat, et 1934. a. suvel hakkas EKP Keskkomitee otsima koostöövõimalusi vasaksotsialistidega, millesse Andresen suhtus soosivalt. Saavutatud ühisrinne realiseerus aga peamiselt ametiühingute töös.³³⁷ Andreseni radikaliseerumist ning aktiivsemat tööd sotsialistlikult meelestatud töölisrühmadega peegeldas tema kirjavahetus Varesega. Näiteks kirjeldas ta 1933. juulikuus oma aktiivset tööd rahvakoosolekute organiseerimisega Narva-Jõesuus, Püssis, Narvas, kus „praegust kroonisensatsiooni (ilmselt mõeldud J. Tõnissoni valitsuse krooni devalveerimist – *L.R*) saab kenasti kasutada rahulolematuse suunamiseks ja eriti kaikkameeste hävitamiseks“. Ühtlasi oli tal hea meel, et „meie olemasolevaid tööstustöölisi on võimalik organiseerida ka koguni kenakeseks löögijõuks“, samas muret tegid talle sotsiaaldemokraadid,

³³⁵ Vares Semperile 24.12. 33 EKM EKLA 288:611.

³³⁶ Hollander, 1981, lk 5.

³³⁷ Kuuli, 1999, lk 60–61.

kes „ei saa lahti oma väikekodanlisest joonest ja ministriksõlemise himust. Käärakat arstib ainult surm.“³³⁸

3.5. Kümnnendi keskpaik – VOKSi tegevuste tipphek

Samaaegselt Saksa-vastaste meelsuste haripunktile suurenes nii Prantsusmaal kui ka Eestis VOKS-i vahendusel N. Liitu toimunud reise hulk. Üheks põhjuseks võib siingi pidada N. Liidu suletust ning võrdelist uudishimu seal toimuvate arengute suhtes. Huvi N. Liitu vaatama sõita avaldas taaskord Vares, soovides just „tutvuneda Vene praeguse korraga“ ning näha töötavate inimeste diktatuuri, „mitte parasiteeriva ja sahkerdava klassi oma“³³⁹ Nagu kirjeldab 1935a. novembris Kljavinile Visnapuu, siis „teatritegelaste seas on alanud tõeline palverändurlus N. Liitu“, peale Reiningu ja Põldroosi valmistuvad sõitma veel Kompus, Olbrei, Lauter, priimabaleriin Maldutis, Visnapuu ise jt.“³⁴⁰ Samas polnud kõigi puhul tegemist nn poliitiliste teekaaslastega. Ka Eesti N. Liitu reisinatele võib laiendada S. Fitzpatricku mõtet, et külaskäik N. Liitu oli palverännak küll mõnede jaoks, teistele oli Moskva aga lihtsalt turismisihtkoht. Pelk N. Liitu reisimise tõik ei teinud (nagu VOKS ka omast kogemusest teadis) veel kedagi kaasajooksikuks.³⁴¹

On väidetud, et enamik VOKS-i kaudu N. Liitu sõitnud kultuuritegelasi võis ja suutis tänu ametlikule programmile näha siiski ainult positiivset, mille puhul Balti riigid ei olnud mingi erand. „Märgati seda, mida tuli märgata“³⁴² Eitamata siinkohal, et esines üdini positiivseid hinnanguid N. Liidu „uuele tsivilisatsioonile“, mille näiteks on tihti toodud 1935. Vares-Barbaruse N. Liidu reisi järgset muljetust³⁴³, siis avavad teistsugused näited nähtusest mõnevõrra nüansseerituma pildi. Eestis leidis näiteid nii kriitikameelt säilitanud haritlastest kui ka N. kultuuridiplomaatia võlusid lihtsalt oma huvides ära kasutanud isikutest. Tuntud kunstnik Adamson-Ericu (muuhulgas Semperi naisevend) N. Liidus käik illustreerib ilmselt kõige värvikamalt Eesti haritlase liidi omakasupüüdlikke motive VOKS-iga suhtlemisel. 1935. a. väljendab ta juba otsest huvi: „Venemaa sõit teeb mulle isu, kombineeriksin ennast ka sappa.(---) Ametliku asjaajamisega tuleb see ka siiski mõõdukama hinnaga, kui muidu kõrge vahetuskursi tõttu. Mul poleks midagi selle vastu, et kunstikartuli või kultuurihärja osa mängi Nõukogude

³³⁸ Andresen Varessele 4. 07.1933 UTKK, 11:14

³³⁹ Vares Semperile 10. 06.1934 EKM EKLA 288-297 :643-44

³⁴⁰ Kljavin Melnikovile 1.11.1935, GARF 5283-5-623, l 37.

³⁴¹ S. Fitzpatrick. Foreigners observed: Moscow visitors in the 1930s under the gaze of their Soviet guides. – Russian History, 1–2, 2008, lk 215–234, 234.

³⁴² Ilmjärv, 2010, lk 799.

³⁴³ Barbarus, 1935.

Venemaa ja Eesti hääde majandussuhete rubriigis.³⁴⁴ Adamson-Ericu reisisoov oli seega kaugel sotsialistlikust või rahvavalgustajalikust ideelisusest, pigem oli ta valmis N. võimu hoopis süüdimatult ekspluateerima. N. Liidu saatkonnas kirjeldas ta reisist saadud erakordselt positiivset elamust „olemata kitsi sm. Arosevi, Kravtšenko ja teiste kunstnike kohta käivate komplimentidega“³⁴⁵ Muuhulgas vestis Adamson mitmeid „anekdootlikke lugusid“. Näiteks palunud ta enne ärasõitu veel VOKSi kaudu Inturistilt pärida, kas ei saaks hotell National’is 2-päevase ööbimise eest maksta N. rahas, kuna „tal üldsegi ei leiduvat valuutat“. Esimese asjana saabudes pärinud kunstnik, kas talle ikka on hotellis ööbimine korraldatud, ning seejärel leidnud, et valitud hotell asuvat kesklinnast liiga kaugel. Üldmulje oli kunstnikuga lävinud N. ametnike jaoks „nõrdima panev“ kuna, A-E. rääkis sellise tooniga nagu „inglane Hiinas – irooniliselt pärides, kas pole juba välja tulnud uut näituste kataloogi“³⁴⁶

Kriitikameelt säilitanud näite võib tuua ka teistest nimekamatest vasakharitlastest. Nimelt toonase Välisministeeriumi pressibüroo referendi, ja vasakharitlase Rudolf Sirge³⁴⁷ ning kirjaniku ja spordiajakirjaniku Aleksander Antsoni 1930. a. N. Liidu reisist valmis mälestusraamat, kus kirjeldatakse muuhulgas ilustamata kuritegusid, mida kollektivistlike printsiipide kehtestamisel N. Liidus oli korda saadetud. Leitakse, et N. Liidus on üksik inimene“ kui tühipaljas putukas, ussike.“, mida kinnitavat ka 1929 a. „kollektiviseerimise pöörasemas tuhinas, kui tapeti ja vangistati massiliselt vastaseid“ Stalini lausunud sõnad, et „Mis on meile viis miljonit inimest? Kolme aasta pärast on kümme miljonit asemel!“³⁴⁸ Seega ei saa siingi teha universaalseid järeldusi N. kultuuridiplomaatia mõjutustööde triumfist, pigem kehtib Oberloskampi Saksa-Prantsuse näitele tuginev hinnang, et leidis nii neid, kes olid N. Liidu reisidele eelnevalt positiivselt meelestatud ning jäid oma veendumustele kindlaks, kui ka vastupidiselt N. tegelikkuses pettunud intellektuaale.

Sarnaselt mõnede Lääne haritlastele, kes ehk N. Liidus koha peal olles N. ametnikele skeptilise mulje jätsid, kuid naastes täielikult N. Liitu kaitsvale positsioonile asusid, esines ambivalentset käitumist ka

³⁴⁴ K. Kirme. Autoportree silmusega: Adamson-Ericu dokumentaalne eluromaan. Tallinn: Kunst, 1999, lk. 78.
Kirme on siinkohal tsiteerinud Adamson-Ericu kirja Semperile. Adamson-Eric Semperile 31.3. 34 EKM EKLA 188 M 4:7- 21:31

³⁴⁵ Kljavin Apletinile 8.05.1935, GARF 5283-5-623, l 146.

³⁴⁶ Bõki vestlus Adamson Erikuga, (dateerimata, aprill), GARF 5283-5-62, 19; Bõk Adamson Eriku väljasõidust Samas. 2.04.1935, 17; Laslo vestlusest Adamson Erikuga 03.1935, 13; Konits vestlusest Adamson-Erikuga 2.03.1935, 3; Laslo vestlusest Adamson-Erikuga 27.02.1935, 8

³⁴⁷ R. Sirge oli ka pikaajaline N. saatkonna informaator. Vt J. Valge, 2009.
http://www.hot.ee/valge/Eesti_kirjanike_koostoo_N.pdf (9.12.2013)

³⁴⁸ A.Antson, R. Sirge. Tänapäeva Venemaa. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, 1930, lk, 23.

Eesti „juunikommunistide“ näitel. Varese 1935. a. N. Liitu tehtud reisi avalik tagasiside on küll kirjaniku N. meelsust selgelt eksponeeriv, teisalt on tema tegelik suhtumine N. Liidus toimuvasse hoopis tõetruum. Pärast naasmist kommenteeris Kljavin temaga kohtumist, et kirjanik „kes on ühtlasi Pilnjaki isikikuttav“, jäi reisiga „väga rahule ning lubab Eesti kunstiajakirjas „Looming“ ka artikli välja anda“³⁴⁹. Kahemõttelisus sisaldub Semperile saadetud kirjades sisalduvates kommentaarides. 1935. a. N. Liidust naasmise järel selgitas ta Semperile mitmes kirjas, paludes teda toimetajana „punast pliiatsit tarvitada“, et võib-olla paistavad nii mõnelegi tema read „liig roosade prillide läbi nähtuina, ent olgu nad vastukaaluks meie ametlikult mahategemisele ja teatud kihi eelarvamistele.“³⁵⁰ Seega oli Vares reisikirja stiili ja sisu eesmärgipäraselt komponeerinud. Võib näha sisulist sarnasust paljude Lääne haritlaste avaldustega, näiteks rõhutatakse režiimi „hoolitsemist rahvusvahelise rahu eest“, Moskvat kui „revolutsiooni aju ja süda“, mis tekitab paratamatult küsimusi, kas Varesele anti ehk konkreetsemaid näpunäiteid või võttis ta iseseisvalt Lääne haritlaste kirjutistest eeskujut. Kirjas Semperile pärib ta retooriliselt, et milles seisnevat tema roim: „Kas selles, et olen tõtt rääkinud?...Pidanuks ma siis variseerina valetama isamaa näiliseks kasuks ja meelituseks?“ „Näib, et eestlane olla, - see tähendab teiste rahvaste vihkamist; isamaalane olla – s.t. teiste maade materdamist.“³⁵¹ Põhiküsimusena kerkib muidugi, kas Vares oli oma sõnade taotlustelt siiras, küüniline, tõelist opositsioonilist intellektuaalirolli omaks võttev või seda vaid teistele kuulutav? Semper ja Vares kahtlustasid ise pidevalt, et tsensuur perlustreerib nende kirju. Seetõttu võis Varese võetud poos olla laiemale avalikkusele suunatud, kujutades ideaalpilti sellest, kellena ta end sooviks näha – missioonitundega „selgrooga vaimuinimesena“³⁵² Ilmselt poleks Vares osanud ette aimata, et hiljem kasutatakse sama kujundit tema enda tegevuste kohta: „Kosmopoliitilisel intelligentsil puudub sageli moraalne selgroog, mis teeb neid totalitaarse korra vabatahtlikeks kaaskurjategijateks. Selline taust oli Marinetil ja Goebbelsil, kuid ka Ilja Ehrenburgil ja Hella Vuolijool.“³⁵³ Et Vares teadvustas, millise režiimiga tegu, näitab tema hinnang kriitikutele: „Ja kui nad Venemaad nii kõvasti vihkavad, miks nad siis jäljendavad säälsel režiimi: säälsel ju ka ei tohi avaldada hinnanguid, mis riikikandva vaimuga pole kooskõlas (---) tuleb vist tõsiselt emigreerumisele mõelda. Ainult Koorti“³⁵⁴ jälgedes ma ka käia ei tahaks.“³⁵⁵ Viimane fraas annab aimu juba hollanderlikust teekaaslaste vaimsusest – kalduvusest idealiseerida N. tsivilisatsiooni nõuohutust kaugusest, soovimata seal aga ise elada. Varese reisikiri tekitas

³⁴⁹ Kljavin Melnikovile 18.10.1935, GARF 5283-5-623, 1 22

³⁵⁰ Vares Semperile 12.10.1935 EKM EKLA 327:715

³⁵² Vares Semperile 5.12. 1935 EKM EKLA 228-330:722-727.

³⁵³ Oras, 2002, lk 36–37; 50; 139–140.

³⁵⁴ Eesti skulptor, kes 1934 a. N. Liitu elama asus. Hiljem sai tema eeskujul alguse ka nn Koordi liikumine. Vt lähemalt Õ. Elango. Kultuurisidemetest Nõukogude Liiduga eesti kodanluse diktatuuri perioodil (1920–1940) – Looming, 7, 1958, lk 1065–1077.

³⁵⁵ Vares Semperile 5.12. 1935 EKM EKLA 228-330:727.

valitsusringkondades tõesti pahameelt ning kuigi Kljavin oli algul positiivse artikiga rahul, siis tunnistas ta, et nüüd võib see mõnda aega takistada mitme kultuuriürituse korraldamist.³⁵⁶ Võimaliku seletusena näib olevat, et Barbaruse näol ei olnud tegu sugugi vaid N. Liidu osas pimedusega löödud naivisti ega ka puhtalt ideelise revolutsionääriga. Oluliseks said mitmed isiklikud motiivid, milles olulist rolli mängis nii tundlik ja egoistlik haritlasnatuur kui ka materjalistlike hüvede võlu. Neid võisid täiendada veel ajastu hoovustest tulenevad otsesed mõjutused.

3.6. VOKSi allakäik Eestis

1935. aastast võib Eestiski täheldada VOKS-i hääbumist, samas suudeti ette võtta veel paar laiemale ringkonnale suunatud aktsiooni. Varasemast märksa ignorantsema, koguni valede nimekujudega kirja saadab Kljavinile Bök, kus omakorda peegeldub, et Semperiga ei olnud vähemalt tollal N. võimudel veel väga tihedaid sidemeid. Seal on nimetatud Kirjanike Liidu uut juhatust: Hubelit, Visnapuud, Kiivikat ja Adsonit, kellega lisaks Semperile, kes küll koosseisu ei kuulu, soovitakse tihedamaid suhteid luua. Kljavinilt omakorda küsitakse nõu, kuidas oleks soovitav neile läheneda.³⁵⁷ Viimaseks VOKSi kaasabil Eestit haaranud suursündmuseks jäid 1937. a. Puškini pidustused. Tervelt kuu aja jooksul 1937. a veebruaris toimus nii Tartus kui Tallinnas mitmesuguseid poeedi surma-aastapäevaga seotud mälestusüritusi, avaldati luuletaja teoseid käsitlevaid artikleid, peeti vastuvõtte, korraldati spetsiaalne näitus, milleks VOKSi vahendusel materjali paluti. Paljud üritusega tihedamalt seotud isikud said nüüd selle sihiga VOKSilt kirjandust paluda. Ürituse aktiivi hulka kuulusid teiste hulgas F. Tuglas, G. Suits, J. Semper, A. Alle jt. 1937. a. Loomingu veebruarinumber, kahtlemata Semperi eestvõttel, pühendati poeedi pidustustele N. Liidus.³⁵⁸ Ajakirjanduses ilmusid mitmed N. Liitu seoses Puškiniga soodsas valguses näitavad artiklid, kus rõhutati Puškini universaalsust kõigi rahvuste jaoks, tema geniaalsust, samuti revolutsioonilisust. Üritati näidata, et ajad, mil luuletajat taga kiusati, on möödas, ning suurt poeeti „armastatakse Nõukogude Venes“³⁵⁹. Martinson järeldab, et sellises Puškini austamises võidi näha suunamuutust kommunistliku partei kultuuripoliitikas. Need teated võisid aga kujundama hakata Eesti haritlaskonnas kaugemaid, „isegi poliitika ja riikliku ideoloogia sfääri ulatuvaid järeldusi.“³⁶⁰

³⁵⁶ Ilmjärv, 2010, lk 817.

³⁵⁷ Bök Kljavinile 4.05.1935, GARF 5283-5-623, 1183.

³⁵⁸ Martinson, 1999, 1134–1168.

³⁵⁹ Sada aastat A.S.. Pushkini surmast. – Päevaleht, 9.02.1937; 100 aastat Pushkini surmast. – Postimees, 9.02.1937.

³⁶⁰ Martinson, 1999, lk 1142–1143.

Paradoksaalsel kombel näib, et Eestis võis VOKS kohalike haritlasringkondadega kontakti otsides hoopis tagasihoidlikum pool olla, või ei osatud kultuuritegelaste seas valitsevat huvi Nõukogude kultuuri vastu oskuslikult oma huvides ära kasutada. Veel 1936. aastal ei peetud VOKS-i poolt poliitilist olukorda sobivaks, et vastu tulla grupi Tartu haritlaste algatusele asutada Eesti-NSV Liidu kultuurisidemete arendamise ühing.³⁶¹ 1930. aastatel kasvanud Eesti kultuuritegelaste endi huvi sidemete otsimisel ja arendamisel N. Venemaaga on sama allikmaterjali baasil esile tõstnud ka K. Martinson.³⁶² 1937. aasta VOKSi aruandes tõdetakse, et kõigi olemasolevate sidemete juures oleks neil siiski märksa rohkem võimalusi oma tööd teostada, mida kahjuks pole ära kasutatud „paljudel, ning ainult meist olenevatel põhjustel“.³⁶³ VOKS-i poolset suutmatust seda initsiatiivi ära kasutada illustreerib aga juba sõprusühingu loomise nurjumine. See sündis osalt küll Poliitilise politsei tegevuse tõttu, teisalt aga kindlasti VOKS-i enda passiivsuse tõttu. Ehk leiti aga hoopis, et selliseks kultuuridiplomaatiliseks manöövriks oli juba hilja, ajad olid muutnud ning N. Liit saanud piisavalt tugevaks. Või oli põhjuseks, et VOKS oli sõõstnud Stalini terroriaja kaosesse. Viimast näib toetavat ka L. Sterni VOKSi tegevuste alane uurimus, milles avaldatakse N. ametnike psühholoogiline paradoks: Prantsusmaal resideerinud VOKS-i volinik Broun julgustas „kui reaalsusega kontakti kaotanuna“ veel Stalini puhastustegi ajal N. tegelaste reise Prantsusmaale. Isegi 1937 a. poliitilises kliimas, kus kindlasti ei võinud oodata mingit N. kodanike välismaale reisimist, ei väsinud ta rõhutamast nende „potentsiaali“.³⁶⁴

Kui 1936. a. levisidki positiivsemad meeleolud N. Liidu edasiste arengute osas, siis paraku oli tegemist juba peoga katku ajal. N. Liidus oli terrorilaine eskaleerumas ning 1939. aastal sõlmiti juba Eesti jaoks saatuslik MRP. VOKS-i vahendusel jõudis 1939a. suvel-sügisel N. Liidus ära käia veel G. Suits³⁶⁵, kel „ei puudunud muidugi elulisemate olusuhete nägemise soov“ ning kes nüüd viimaks, kümneks päevaks Moskvasse põllumajandusliku näituse avamisele kutsuti. Temagi positiivsetes muljetes mängis oma rolli nostalgia – varasem 1918. jaanuaris Petrogradi kaose külastamine. Sellega võrreldes nentis ta tohutut edasiminekut, mida pidas „kõva nõukogudekorra sisseseadmise tulemuseks, millega oli kaasnenud tsivilisatsiooni taasväärtustamine ning tänu viisaastakutele ka töödtegeva rahva elustandardite tõstmine!“.³⁶⁶ N. uut tsivilisatsiooni kiitev hinnang resoneerub sarnaselt N. Liitu 1933. aastal kõige rängemate näljahädade ajal külastanud kriitikavabade Lääne reisikirjadega. Sarnaselt, sest just nimetatud

³⁶¹ Martinson, 1999, lk 1139.

³⁶² Samas, lk 1165.

³⁶³ Ülevaade VOKS-i tööst III Lääne osakonna riikides 1937. esimesel poolaastal GARF 5283-5-734, 1 18

³⁶⁴ Stern, 2007, lk 140.

³⁶⁵ G. Suits. Kirjandusloolase tähelepanekuid S.S.S.R-ist. – Looming, 9, 1939, lk 995–998.

³⁶⁶ Samas, lk 997–998.

perioodidel, oli esimesel puhul terrorilaine ja näljahäda, teisel näidisprotsesside ja puhastuste aeg N. Liidus ammu hoos, mõjutades nii otseselt VOKSi tegevust, kui alustades N. välispoliitikas uut etappi.

VOKSi volinik Kljavin lahkus Eestis 1937. aastal. Seetõttu aktiivsem N. kultuuridiplomaatia töö Eestis katkes ning edasiste sündmuste N. poolne kõrvutusmaterjal jääb lünklikuks. Ühtlasi võib arvata, et paljude seni Kljaviniga suhelnud haritlaste kontakt N. Liiduga seeläbi kadus. Heaks näiteks F. Tuglase suhtlus VOKSiga N. saadiku Eestis Janis Kljavini vahendusel, millest pärast saadiku lahkumist Eesti tööpostilt 1937. aastal edasised teated puuduvad.³⁶⁷ Tulevaste juunikommunistide puhul see ilmselt määravat rolli ei omanud. Juba 1936 a. oli märke sellest, et Andresen on silmnähtavalt Nõukogude võimuga koostööks valmis, mil ta leidis, et peab valmis olema „hää asja eest minema kasvõi poliitilisse ülikooli, mida nimetatakse meil Patareiks. Selle asemel näib nagu siiski parem olla poliitiline boheemlane (või härrasmees nagu ma tarvitan jutumärkides), kes vastutab ainult oma enese põhiseadusega garanteeritud vaba mõttelennu eest“.³⁶⁸ Veel 1936. a. juulikuus, jõudis Andresen kahjatseda, et ei elata Prantsusmaal, „Suure Revolutsiooni ja alalise sõnavabaduse maal! Voltaire'i Rousseau ja traditsioonide maal! Meie elame kahjuks Grenzsteini ja teiste selletaoliste kodumaal.“³⁶⁹ Kuidas ühildus Andreseni nägemuses Prantsuse sõnavabadus ja N. Liidu tegelikkus jääb küll küsitavaks. Seda kummalisema pöörde lisab see aga haritlaste N. Liidu ülistamise ja vaadeldud riikide kolmnurga kontekstis. Hollanderlikus vaimus võiks järeldada, et ükski intellektuaal polnud rahul oma riigis. Seda, et Andresenil võis olla soov kujutada end omamoodi „revolutsiooni barrikaadidel“ langeva märtrina, iseloomustab seegi, et 5. jaanuaril 1938 ootab ta kas naljatlevalt või juba tõsimeeli arreteerimist: „Mujalpool läheb enamvähem – ka minuni ei ole veel jõudnud mingi arreteerimise käsk. Isegi imelik hakkab, kui kaua mind siis lõppeks lastakse oodata.“³⁷⁰ Kaua ei pidanud N. Andresen ootama, 1939. aastal saabusid lõpuks ka Eesti seisukohast saatuslikud sündmused ning otsustav hetk.

3.7. Epiloog: VOKSi tegevustele järgnenud aeg

Uue ajastu algust N. Liidu poliitikas MRP sõlmimise järel tunnetasid selgelt ka juunikommunistid. Nagu Vares 1939 a. augusti lõpus Semperile kirjutas, siis „Moskva üllatuse järele on kindel, et poliitiline romantika on kadunud, ja asemele astub realism, isegi jõhker omakasu püüdev naturalism. Briand'i –

³⁶⁷ Martinson, 1986, lk 160

³⁶⁸ Andresen Varesele 28.02.1936. UTKK 25: 39-40

³⁶⁹ Andresen Varesele 23.05.1936. UTKK 28: 46.

³⁷⁰ Andresen Varesele 5.1.1938 UTKK 48:82

Stresemanni ajastu on surnud ja Trotski unistus & romantika maailmarevolutsioonist tuleb samuti maha mätta, vähemalt sel (ausal!) kujul.³⁷¹ Antud kirjast võiks ehk välja lugeda ka Varese teatavat nostalgiat N. Liidu ideelisema, tulevikku suunatud ajastu või ideoloogia vastu, mis nüüdseks on läbi saamas. „Maailmarevolutsioon“ oli tema jaoks „aus“, samas kui uued N. võimu iseloomustav „realism“ või „jõhker omakasu püüdev naturalism“ talle enam sedavõrd ei sümpatiseeri. Samas järgmises kirjas 1. oktoobrist deklareerib ta juba rahulolu selle üle, et Eesti eliidile on koht kätte näidatud, et sakslaste puhul „vähemalt see saapakonts meid ei rõhu, mis tahab terve Euroopa lõmaks litsu“ ning lõpuks tõdeb juba kindlale veendumusele jõudnuna, et N. võim oleks just „nende“ (Varese ja Semperi) jaoks parim: „Ent katki pole midagi. Nüüd, kus meie saatus kuidagi fikseeritud, on lootusi, et meie kaladena kuivale ei jää“ Ometi pole kirjanik prii ka mõningatest N. korraga seotud illusioonidest: „On siiski hää meel, et meie kultuurareng võib jätkuda ilma suurema suundamiseta“. Kirja lõpus tunnistab Vares, et isiklikult oleks ta „leppinud igasuguse halvema kombinatsiooniga, sest loov inimene peab mõistma igasuguses olukorras end maksma panna, aga vaimu vabadus on siiski suurim hüve maailmas. Luba siis meid ühiselt õnnitleda üksteist selle lahenduse puhul, mis saatus meile määranud! Elagu vaba vaim ja selle saavutused! Muutugu Eesti tõeliseks vabariigiks! Tervitusi!“³⁷² Tekitab kahtlusi, kas Vares ikkagi suutis end „igasuguses olukorras“ maksma panna, 1946. aastal ta seni teadmata põhjustel uue korra tingimustes elu enam elamisväärses ei pidanud. Selle teo täpsemad motiivid on aga juba omaette küsimus.

Nagu Varese hinnangust Molotov-Ribbentropi paktile nähtub, siis olid tulevased juunikommunistid teadlikud, millise riigiga tegu. Isegi kui konkreetne rahu sobitamine Saksamaaga, keda nad eelnevalt olid näinud vaid negatiivses valguses tuli Varese jaoks „Moskva üllatusena“, siis teadmine N. Liidu reaalpoliitilisest ning inimeselid kergekäeliselt ohverdavast süsteemist pidi ka neil olema. Nagu on kirjeldatud, siis „teave 1936-1938. aastal Moskvast toimunud jaburate süüdistustega kohtuprotsesside ja Eesti kommunistide hävitamise kohta Nõukogude Liidus oli Eesti ajakirjanduses olemas.“³⁷³ Kuigi aastatel 1935-1940 N. Liidu teemaliste artiklite hulk ajakirjanduses pidevalt vähenes, ilmus kokku siiski 134 N. Liiduga seotud teemadel avaldatud kirjutist.³⁷⁴ Muuhulgas oli 1936. aasta detsembris Postimehes avaldatud ka André Gide'i muljed viibimisest N. Liidus, kus ta järeldeb, et „Ainult Nõukogude Venes viibimine õpetab hindama kallist mõttevabadust, millist kasutame veel Prantsusmaal. Kahtlen, kas leidub veel mõnd teist maad, olgu see kas või hitlerlik Saksamaa, kus mõte oleks nii moonutatud, nii

³⁷¹ Vares Semperile 27. 08. 39 EKM EKLA 288: 392:874

³⁷² Vares Semperile 01.10. 39 EKM EKLA 228:878-881

³⁷³ Valge, 2013, lk 68.

³⁷⁴ L. Rannast-Kask. Osvešenie Soveckoj deistvitelnosti v Estonskih ežednevnyh gazetah „Postimees“ i „Pjaevaleht“ v 1935-1940gg. – Obraz drugovo – strany Baltii i Soveckii sojuz pered vtoroj mirovoj voinoj. Koost. P. Krumm, N.A. Lomagin, D. Hanov. Moskva: Rospen, 2012, lk 58-78, 61

terroriseeritud kui Nõukogude Venes...“.³⁷⁵ Näiteid oli teisigi, nii kirjanike võimu poolt arreteerimisest³⁷⁶, kasvavast spioonimaaniast³⁷⁷ või hoopis N. Liidus elavate inimeste kartusest oma lähedaste julgeoleku pärast.³⁷⁸ Seega ei näi tõepärasena, et vasakharitlased ei saanud teada, mida N. režiim endast kujutas, pigem võidi uskuda, et N. võimuga koostöö suudab neid võimalikest ebameeldivustest säästa.

Pöördeliste augusti- ja septembri sündmuste ajal 1939a. muutus Eesti rahvusvaheline seisund jäädavalt. Põhikese lasus 23. augustil 1939. a. sõlmitud Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelisel paktil (MRP), mille salajases lisaprotokollis määrati suurriikide huvisfääride piirid. Eesti jäi N. Liidu huvialasse ning juba kuu aega hiljem esitati N. võimu poolt Eesti valitsusele ultimaatum vastastikuse abi pakti sõlmimise kohta. Eesti territooriumil viibisid N. väed ning sisuliselt oldi N. Liidust juba sõltuvad.³⁷⁹ 1940.a. juunis järgnes okupatsioon: 14-16. juunini hõivati Eesti alad ning seejärel lähetati 17. juunil Eestisse Poliitbüroo liige ja Leningradi oblasti- ja linnakomitee esimese sekretär Ždanov. Eesmärgiks oli moodustada nn Nõukogude-sõbralik valitsus. Loodud valitsuse liikmete seas ei olnud mitte ühtegi Eesti Kommunistliku Partei liiget, see-eest kuulus sinna viis vasaksotsialisti, mida on tõlgendatud N. Liidu sooviga jätta mulje „seaduslikust riigipöördest“.³⁸⁰

³⁷⁵ Mida nägi André Gide Nõukogude Venes. – Postimees, 20.12. 1936.

³⁷⁶ Kirjanike arreteerimisi N. Venes. – Postimees, 25.04. 1937.

³⁷⁷ Hulleongi kommunist paraneks Venemaal. – Postimees, 23.01.1938.

³⁷⁸ Nõukogude Liidus ei taheta näha välismaalasi. – Postimees, 9.04.1938.

³⁷⁹ Kuuli, 1999, lk. 67-68.

³⁸⁰ Samas, 1999, lk 71.

IV VOKSi tegevus võrdlevperspektiivis Prantsusmaal ning Eestis

4.1. Sarnasused kahe riigi näitel

Pöördudes VOKSi tegevuste ühisjoonte juurde, võib tõdeda, et need tõukusid kolme peamise intellektuaalide poliitilist pimedust vorminud osapoole sarnasustest. Nendeks olid: esiteks, eriline poliitiliselt laetud sõdadevaheline ajastu, kus segunesid majanduskriisi langus ja järelmõjud, tugevate ideoloogiate esilekerkimine, millest tõusis sõjaäärevus ja hirm tuleviku ees. Teiseks osapooleks oli ajastu vasakpoolne haritlaskond, kes pahatihti sõltumatuse asemel end hoopis välistest jõududest mõjutada lasi. Kolmandaks mõjuriks oli viimase sihtgrupiks valinud N. kultuuridiplomaatia, kes agaralt N. Liidu avaliku mainekujunduse, otsese poliitilise propagandaga ning enda „sõprade“ ringi laiendamisega tegeles.

- Kaalukaimaks ühisjooneks vasakharitlaste mõjutamisel oli VOKSi organisatoorse töö raamistik. Ühenduse universaalseks eesmärgiks oli mõjutada välisriikide intellektuaalkonda N. sõbralikus suunas, mille puhul edasise sihina loodeti N. Liidule avaliku poolehoiu avaldamist. Rakendati sarnaseid töövaldkondi ning –võtteid. Esmatähtsaks peeti tugevate isikkontaktide sõlmimist, samuti kohaliku pressis mõjutamist ning N. Liidu meelsete sõprusühingute loomist. Viimast Eesti puhul siiski luua ei õnnestunud.
- Teisalt tulenesid VOKSi kui organisatsiooni eripäradest mitmed VOKSi tegevuste ühised kitsaskohad. VOKS asus N. riigi hierarhias nõrgal positsioonil, tema tööd raskendasid vastandlike huvidega katusorganisatsioonid – VARK, salapolitsei (OGPU-NKVD) ning ka riigi ladvik Keskkomitee näol. See muutis ühenduse erakordselt tundlikuks sisepoliitiliste lainetuste osas. Need pärssisid nähtavasti nii rahaliste ressursse eraldamist kui mõjutasid VOKSi tegevusi negatiivselt välismaisel areenil. Nii Eestis kui ka Prantsusmaal oli läbivalt probleeme VOKSi personali, infosaadetiste ja N. Liidust oodatud külalistega, mida illustreerib tõik, et Prantsusmaal 1932. aastal VOKSi sõprusühingu tegevus neil põhjustel suisa pooleks aastaks katkes.
- Sarnasused kahe riigi näidisjuhtumi vahel tulenesid ka haritlaste solidaarsetest reaktsioonidest ajastu tõmbetuultele. Tsentraalne tõukepunkt oli mõlemil juhul 1933. aasta, mil Saksamaal tulid võimule natsionaalsotsialistid. Nii Prantsusmaal kui Eestis levisid haritlaste hulgas sellega seoses hirm vaimu vabaduse piiramise ees ning prantslaste puhul isiklikumalt kartus agressiooni ees

juudi taustaga ringkondades. Ilmset mõju avaldas veel Lääne allakäiguna tajutud Suur majanduskriis. Mõlemi tendentsi puhul nähti veenvaimat vastukaalu tõusmas N. Liidu poolt.

- Ühisjoonena VOKSi valitud sihtgrupi intellektuaalide juures võib välja tuua nende ringkondades sageli esinenud lahkkelisid. Prantsusmaal läksid pealtnäha põhjuseta laiali sõprusühingud, esines pealekaebamist N. võimudele, Eestis seevastu vaenasid tulevased juunikommunistid teravalt sotsiaaldemokraate, võõrandades nii ka võimalikke liitlasi. Omavahelised hõõrumised muutsid niigi Petrovi sõnul poliitiliselt „õrna ja ebastabiilse“ grupi VOKSi jaoks veelgi keerulisemaks sihtmärgiks.
- Äärmiselt olulist rolli etendasid kummagi riigi vasakharitlaste radikaliseerumisel lähedane isiklik kokkupuude neid N. meelsuses inspireerinud inimestega. Seda nii VOKSi ning N. kultuuridiplomaatia poolt organiseeritud kontaktide kaudu, kui ka lähedasemalt kodumaiste sõpruskondade või lähisuhete kaudu. Heaks näiteks on N. Liidu ametniku Aleksander Arosevi või Maksim Gorki südamlük lävimine Romain Rollandiga või Ilja Ehrenburgi isiklik panus J.-R. Blochi N. sfääri meelitamisel. Eestlaste puhul tuleb samuti märkida head läbikäimist volinik Kljaviniga, kuid ka tugevat sõpruskondlikku vaimsust, Nõukogude kui Prantsuse ametivendade eeskujuga ning lähedaste isikute tuge.

4.2. Erinevused kahe riigi näitel

Peamised erinevused VOKSi praktikate puhul Eestis ning Prantsusmaal tulenesid riigispetsiifilistest lahknevustest ning sellest, milline oli N. Liidu perspektiiv kummagi riigi puhul välispoliitika vallas.

- Peamine erijoon tõukus N. Liidu välispoliitilistest prioriteetidest. Sõdadevahelisel ajastul vajab riik esmalt kõigi välisriikide diplomaatilist tunnustust, enim aga strateegiliste suurriikide oma. Nende hulka kuulus 1920. aastate lõpust-1930. aastate algusest üha tugevamalt ka Prantsusmaa. 1933. aastal toimus juba otsene pööre Saksamaa-suunalisest välispoliitikast Prantsusmaa poole, mistõttu Prantsusmaast sai N. Liidu välispoliitilisi prioriteete – sinna suunati ka VOKSi peamised rahavood. Eesti jäi sel foonil selgelt tagaplaanile. See võis kindlasti olla üheks põhjuseks, miks VOKS siinmail märksa nõrgemalt kanda kinnitas.
- Eelmisest punktist tulenevalt erines riigiti VOKSi tegevuste ulatus ning intensiivsus. Prantsusmaal tuli vasakpoolne valitsus võimule 1924. aastal, millele järgnes N. Liidu diplomaatiline tunnustamine. 1927 a. loodi seal kaks sõprusühingut ning N. Liitu külastasid juba esimesed nimekamad intellektuaalid. Eestis asus VOKS aktiivsemalt tegutsema alles 1930.

aastate algul, kuigi ka siitmailt külastasid J. Semper, J. Vares-Barbarus ning Eduard Laaman 1928.a. N. Liitu. Võrreldes mõjutustööga Prantsusmaal jäi VOKSi tegevus Eestis siiski mitmeti tagasihoidlikumaks.

- Tugevalt diferentseerituks jäid ka VOKSi mõjutusmehhanismid Prantsusmaal ja Eestis. Kohaliku pressi mõjutamisel jäadi algselt hätta mõlemis riigis. Prantsusmaa puhul suudeti survestada küll avalikult kommunistlikku ajakirjandust, peavoolu meedias saavutati edu alles 1930. aastate keskel koos Rahvarinde valitsuse ja N. sõbralike meelsuste tõusuga. Eestis oli VOKS rahul iga ajakirjanduses N. Liidu kohta avaldatud artikli puhul, mis näitab, et suurt mõjuulatust siiski ei saavutatud. Ka on analüüsitud N. Liitu neutraalselt kirjeldanud artikleid, mida kokkuvõttes ei olnud sugugi vähe. Sellise vastuinformatsiooni puhul on mõistetavam, et avaliku arvamuse mõjutamine osutus Eesti puhul VOKSi vaatenurgast ilmselt keerulisemaks. Ühtlasi on esile tõstetud Poliitilise Politsei vastutegevust N. Liidu propagandale. Nagu mainitud, siis 1935 a. Varese avaldatud üdini positiivne reisikiri N. Liidus käigust tekitas valitsusringkondades pahameelt ning takistas Kljavini arvates VOKSi edasisi tegevusi.
- Huvitaval kombel oli erineva iseloomuga ka riikide intellektuaalide endi huvi N. Liidu vastu. Prantsusmaa haritlaste puhul oli algselt tugev toetajaskond leitud kommunistlike haritlaste rühmades – nimekate neutraalsemate vaadetega intellektuaalide mõjutamiseni jõuti pigem 1930. aastatel. Eestlaste laialdasem huvi sai alguse alles 1933 a. järgselt. Eelnevalt oli Kljavin nentinud, et Eestis on VOKS-i „mõju ja tutvusringkond väike ning seotud pigem informatsioonilise tööga“ Seda ei saa pidada kehtivaks Varese, Semperi ning Andreseni puhul, kel näis juba varasemalt olevat kõrgendatud huvi nii N. Liidus toimuva kui koostöö vastu VOKSiga. Eristust radikaalsemate kommunistide ning mõõdukamate intelligentide vahel Eestis VOKSi poolt märgatavalt ei tehtud, siht oli haarata pigem laiemaid ringkondi ning esmalt lihtsalt pääseda avalikku teadvusesse.
- Samuti erines VOKSi poliitika intellektuaalide meelestatusest kasu lõikamisel. Prantsusmaa puhul oli küll N. Liidust ning selle „laiapõhjalisest müüdist“ enam vaimustunud intellektuaale, kuid nende mõjutamisele ning N. Liidu sõprade ringis hoidmisele oldi VOKSi poolt valmis enam panustama. Eesti haritlaste puhul oli huvitatud kildkond selgelt marginaalsem, kuid ometi ei osatud või ei soovitud nende suurt huvi N. Liidu seisukohalt ära kasutada: vajaminevaid soodustusi N. Liitu reiseks enamasti ei eraldatud, ega peetud aega küpseks ka sõprusühingu asutamiseks.
- Mõnevõrra erinevaks võib pidada Prantsuse ning Eesti VOKSiga lävinud haritlaste motiive N. Liiduga suhtlemisel. Kuigi mõlemi riigi puhul avaldasid mõju üldisemad mõjutegurid, nagu Nõukogude „uue tsivilisatsiooni“ imetlemine ning selle vastandamine majanduskriisi

muremeeloludele, natsismi tõusule ja oma ühiskondades tunnetatud kitsaskohtadele, siis mängisid Eesti juunikommunistide seas tõenäoliselt rolli ka omakasupüüdlikumad ajendid. Varese ning Semperi puhul võis VOKSiga kontakti pidamisel täheldada samuti materialistlikke ning karjeristlikumaid ambitsioone. N. võimu puhul leiti, et sellega koostöö võiks neile edaspidi kasulikuks osutada. Kuigi sarnaseid motiive esines ka prantslaste seas, siis näis Prantsuse angažeerinud intellektuaaltraditsiooni taustal riigis enam leiduvat N. Liitu ideoloogilises plaanis esikohale seadvaid haritlasi.

- Eelnevate tegurite koondtagajärjeks paistis olevat see, et riigid, kus suudeti sisse seada tugevamad suhtevõrgustikud (nagu Prantsusmaa), õnnestus VOKSi tegevus tervikuna paremini. Nagu eelnevalt mainitud, siis just selliste näiliselt siirast sõprust esindavate suhetega loodeti Lääne intellektuaale neile endale märkamatuks muuta Nõukogude propaganda suuvoodriteks. Samas näis selles peituvat üks organisatsiooni suurimaid nõrkusi: suhete katkemisel kohaliku voliniku ja haritlaste vahel, olid ka sidemed VOKS-iga kerged purunema. Neil, kes N. võimuga edasi koostööd tegid, olid nähtavasti mängus juba isiklikumad motiivid, või suutsid nad Rollandi eeskujul näha revolutsioonilist progressi terrorist hoolimata.

Kokkuvõte

Lääne intellektuaalide poliitiline pimedus N. režiimi suhtes pakub tänini põnevat uurimismaterjali. Käesoleva töö vaatlusobjektiks oli üks probleemi tõlgendusvõtmeid ehk N. Liidu sõdadevahelise ajastu kultuuridiplomaatia. Seda ühe konkreetse organisatsiooni VOKS näitel. Lähemalt analüüsiti ühenduse mõjutuspoliitikat võrdlevalt Eesti ning Prantsusmaa intellektuaalkonna seas. Töö kitsamaks eesmärgiks oli uurida kuivõrd kaalukas oli VOKS-i roll sõdadevahelise Eesti ning Prantsusmaa vasakharitlaste mõjutamisel. Sealhulgas otsiti vastust küsimustele: Millisena võib näha N. kultuuridiplomaatia mõjutegurit Prantsusmaa intellektuaalkonna N. meelsuste kujunemisel? Kuidas iseloomustada VOKSi osa Eesti tulevaste juunikommunistide kujunemisloos? Ning mida võiksid avaldada kahe riigi näited omavahel kõrvutatuna?

N. kultuuridiplomaatia mõjutegurit Prantsuse kontekstis võib näha küllaltki olulisena. Tegemist oli riigiga, mille välispoliitiline prioriteetsus N. Liidu silmis sõdadevahelisel ajal pidevalt tõusis, tipnedes 1935. aastal Rahvarinde valitsuse võimuletulekuga Prantsusmaal ning vastastikuse mittekallaletungi pakti sõlmimisega. VOKSi tegevused selles riigis olid ühed ulatuslikumad, tihedaid sidemeid suudeti luua nii poliitikute kui ka tõeliste kultuurimaailma suurnimedega nagu R. Rolland, A. Gide, J-R. Bloch, A. Malraux jt. Teisalt soodustasid vasakharitlaste N. meelsust ehk veelgi olulisemal määral N. „laiapõhjalise müüdi“ paljud erijooned. Prantsuse angažeerunud intellektuaalkonda inspireeris N. Liidu tulevikku suunatud ideoloogia, mida nad kujutasid teednäitava jõuna Prantsusmaa järel. Soov osaleda uue maailma loomisel ahvatles paljusid, lisaks mängisid rolli paljud isiklikumad motiivid. Märgilise tähendusega oli sel arenguteel 1933. aasta, mil Saksamaal võimule tulnud natsionaalsotsialistide võimalikule agressioonile nähti ainsat efektiivset vastukaalu N. Liidu poolt. Hirm oli universaalne, kuid avaldas eriliselt mõju juudi taustaga intelligentide seas, mille näiteks võib tuua J-R. Blochi pöördumist N. Liidu truuks liitlaseks. A. Gide seevastu lootis N. Liidu sotsiaalpoliitikast omasooliste poliitika reformimist, mida soovis Staliniga isiklikult arutada. Kohtumise tühistamise järel A. Gide'i vaimustus jahtus ning naastes avaldas ta hoopis N. Liidu kriitilise teose, mille järel muutus N. Liidu silmis taunitud renegaadiks. Sageli mängisid VOKSi tulemuslikkuses olulist rolli saavutatud isikkontaktide lähedus ning püsivus, kuigi alahinnata ei saa ka teisi N. meelseks suunanud tegureid. Mida hulgalisemalt oli töös erinevaid tõmbe- ja tõukejõude, nagu võis täheldada R. Rollandi puhul, seda püsivam näis olevat haritlase positsioon N. Liidu sõbrana.

Seega võib nõustuda Ludmila Sterni hinnanguga, et väljavalitud Lääne intellektuaalidega suutsid N. organisatsioonid nagu VOKS ja hiljem N. Kirjanike Liidu Väliskomisjon isikliku tähelepanu omistamise, abi ja teenete, julgustamise, meelitamise, mugavuste ja privileegide loomise abil sõlmida pikaajalised sidemed. Üksikutel juhtudel püsisid need isegi MRP ning Soome Talvesõja järgselt. Teisalt, VOKSi edulugudele vaatamata ei saavutanud organisatsioon kunagi edu seal, kus lähenemiseks N. Liiduga valmis ei olnud – eelnevalt pidi selleks eksisteerima soodus pinnas. Täielikku edu ei saavutatud kunagi, sest nagu Eva Oberloskamp on N. Liitu reisinute puhul järeldanud, kõrvuti samaväärselt poliitiliselt motiveeritud hingedega, kes olid eelhäälestatud nägema kõike vaid positiivses valguses, leidis hulgaliselt neidki, kelle jaoks N. Liidu tegelikkus pettumuse valmistas ning kokkuvõttes N. Liidu vastaseks muutis. Määravaks said siiski individuaalsed erinevused. Seni kuni Prantsusmaa püsis N. Liidu välispoliitilise agenda tipus, pidid VOKSi diplomaadid poolehoidu saavutamiseks tunnetama suurepäraselt kohalikku poliitkultuurilist tausta, inimeste motiive N. Liidust huvitumisel ning nende poliitilisi vaateid. Kui 1930. teisel poolel N. Liidu võimuladvis taas Läänt diferentseerimata pilguga vaatama hakkas, VOKSi tähtsus vähenes. Kultuuridiplomaatia asendus taaskord reaalpoliitikaga, kuid eelnevalt oli esimene uuele kursile siiski tugeva vundamendi ladunud.

VOKSi rolli Eesti vaskharitlaste meelsuste kujunemisel tuleb hinnata ambivalentsemaks. Võib küll nõustuda paljude eelnevalt teemat käsitlenud uurijate seisukohtadega, kuid nii mõndagi probleemi tuleks vaadelda mitmetahulisemalt. Uurimuses leidis kinnitust Olaf Kuuli järeldus, et juunikommunistideks saanud isikutega oli VOKSi vahendusel enam läbitud. Samuti võis neil tõenäoliselt rahva seas olla suurem mõjuvõim, kuna tegemist oli küllaltki respektseeritud kirjandusnimestega. Samas täielikult nõustuda ei saa, et tulevased juunikommunistid, käesoleva töö näitel J. Vares, N. Andresen ning J. Semper uskusid idealistlikult, et N. võim toob Eesti rahvale õnne. Omavahelised kirjavahetused annavad pigem aimdust, et isikud nägid N. tegelikkust üsna realistlikes toonides. Pigem usuti, ning seda ehk tõesti naivistlikult, et neil on uue režiimi silmis privilegeeritud roll garanteeritud. Mängus võisid tõepoolest olla isiklikumad motiivid ning „puhtkarjeristlikud ambitsioonid“, ehk ka edevus ning võimuiha. Neid kinnitavad valdavalt vasakharitlaste endigi väljaütlemised.

Kinnitust leidis Arumäe väide, et oluline roll teel juunikommunistiks oli vasakharitlaste maailmavaatelistel tõekspidamistel, mis VOKSi mõjutustööd kindlasti hõlbustas. Nii Andreseni, Varese kui ka Semperi puhul oli tegemist selgelt vasakpoolsest, 1930. aastatel juba marksistlikult ja 1930. aastate teisel poolel Moskva-meelsete haritlastega. Seetõttu sai nende jaoks eriliseks tõukejõuks N. Liidu suunas lähenemisel 1933.a natsionaalsotsialistide võimuletulek. Sellele lisandus Eesti kontekstis vapside liikumise aktiveerumine ning juba 1934. a kehtestatud autoritaarrežiim. Siiski ei saa autoritaarkorda

pidada M. Ilmjärve eeskujul vasakharitlaste võimust võõrandumise peapõhjuseks, sest tuntava võõrandumise ja Moskva-meelseks muutumise märke näidati üles juba sündmusele eelnenud ajal. Küll aga võib nõustuda autori seisukohaga, et juba võõrandunud vasakharitlaste seast leiti VOKSi kaasabil isikud, kellest said hilisemad juunikommunistid. Otseselt VOKSi materjalides oma tegevusperioodi jooksul Eestis kuni 1937. aastani konkreetsemaid kõnelusi ei leidu, kuid need võidi säilitada pigem isiklike vestluste tasandile. Välistada ei saa ka seda, et vasakharitlasi hoiti eesootavate sündmuste osas pigem viimse hetkeni teadmatuses. Küll oli neil koostöövalmidus juba eelnevalt selgelt välja kujunenud. Otsustaval hetkel võeti aga nähtavasti ühendust nende vasakharitlastega, kellega oldi varem VOKSi kaudu tihedamalt läbitud ning kelle vasakpoolsetes meelsutes oli teatav kindlustunne, kuid kelle puhul vajaliku lisaklauslina oli tegemist pigem üldtunnustatud haritlastega ning mitte avalikult diskrediteeritud kommunistidega.

Küsitavaks jäi ühtlasi N. Liidu poolne efektiivne mõjutustöö VOKSi kaudu. Ilmnes, et sageli olid vasakharitlased 1930. aastatel ise VOKSiga suhtlemisel aktiivsemaks pooleks, N. keskvõimu poolt suuri vastutulekuid ei osutatud. Samuti asus VOKS tegutsema pigem siis, kui 1933. aastal oli laiapinnalisem huvi N. Liidu vastu haritlasringkondades juba tekkinud. Kui VOKSi volinik Kljavin ei väsinud rõhutamast Eesti haritlastele pakutavate soodusreiside N. Liitu või N. Liidust siia oodatavate kultuuritegelaste visiitide olulisust, siis ei näinud ta sellega veenvat ametnikke Moskvast, kes pigem Kljavini soove eirasid. Ehk taandus lõppkokkuvõttes kõik vaid välispoliitiliste prioriteetide mängule. Kui Prantsusmaaga sidemete arendamine oli N. Liidule kasulik kogu 1930. aastate vältel, siis Eesti puhul võeti VOKSi saavutatud kontaktidega ehk ühendust alles siis kui selleks N. Liidu poolne vajadus oli tõusnud – siis kui 1939a. sooviti võimuvahetust võimalikult legitiimsena näidata.

Võrdlevperspektiivis osutus VOKSi mõjutustöö Prantsusmaal ning Eesti vasakharitlaste seas mõneski aspektis sarnaseks, kuigi mastaap ning kaal isikute meelsuste määramisel jäi paljuski erinevaks. Põhisarnasused kahe riigi näitel olid seotud otseselt organisatsiooni tegevustega. Nii Prantsusmaal kui Eestis kogeti selles osas sarnaseid puudujääke, kuigi materiaalselt toetati VOKSi tööd Prantsusmaal selgelt enam. Ühisjoonena võib välja tuua J. Valge rõhuasetust, et ka Eestis võis näha vasakharitlaste võimust võõrandumist juba 1934-eelsel ajal, ehk sarnaselt Läänega, veel demokraatliku korra tingimustes. Seejuures võis N. meelsuste väljakujunemisel rolli mängida ühiskonnast võõrandunud vasakintellektualide hollanderlik kalduvus idealiseerida N. Liidu revolutsioonilist ühiskonda. Ühiselt poliitiliselt aktiviseerivana mõjus kummagi riigi vasakharitlastele 1933. a natsionaalsotsialistide võimuletulek, millele lisandusid siiski riigispetsiifilised rõhuasetused. Sarnaseid jooni ilmnes intellektuaalkondade sisemiste lõhede puhul, milles kaalukat rolli mängisid ilmselt loomeinimeste tundlik

natuur ning ambitsioonid. VOKSi tugevate isikkontaktide loomist võib Prantsumaa näitel pidada siiski õnnestunumaks. Ehk ka põhjusel, et seal kasutati silmapaistvaid ning erilise kultuuritaustaga diplomaate. Eestis jäädi selles osas kahvatumaks. Vasakintellektuaalide lähikonda kuulunud isikute inspiratsioonilist rolli võis aga täheldada mõlemi näite juures. Ometi ilmnas mõlemi näite puhul, et ajastu tõukejõud võisid sageli VOKSi enda mõjutuspoliitikast ehk olulisematki rolli mängida. Tõeline N. kultuuridiplomaatia edu saabus Prantsusmaal alles siis, kui N. Liidust oli saanud ainuvõimalik vastukaal pead tõstvale natsionaalsotsialismile. Ka Eesti näitel võis N. Liidu meelsete vaadete tõusu täheldada otseselt VOKSi mõjutustöödest sõltumatult.

Erinevused VOKSi tegevustes Prantsusmaal ning Eestis tõukusid enamasti N. Liidu välispoliitilistest huvidest ning riigispetsiifilistest eripäradest. Põhierinevuseks jäi riikide võrreldamatu tähtsus N. Liidu perspektiivist. Prantsusmaa oli sõdadevahelisel ajajärgul pidevalt N. välispoliitilisi prioriteete, esmalt tõusev, lõpuks juba langev, kuid läbivalt esirinnas. Eesti kerkis välispoliitilisele kaardile pigem 1930. aastate vahetus lõpus – seetõttu näib mõistetavam ka sinne VOKSi tegevuste mitmeti tagasihoidlikum rahastatus, ulatus ning intensiivsus. Ühtlasi võis oma osa etendada Eesti poliitikultuuriliselt vaenulikum pinnas VOKSi tegevusteks. Ilmselt erinesid ka VOKSiga koostööst huvitatud intellektuaalide endi huvi ja motiivid. Prantsusmaal suudeti esmalt kaasata kommunistlikumaid ringkondi, 1930. alates ka nimekamaid intellektuaale. Eestis jäi ringkond väiksearvuliseks, tõeliselt aktiivseid vasakpoolseid, kelle hulka kuulusid ka Vares, Andresen ning Semper, oli selgelt vähem. Huvitava ilminguna võib näha Eesti vasakharitlaste ehk pragmaatilisemat suhtumist VOKSi ning selle pakutavatesse võimalustesse. Mitmeti nähti VOKSi lihtsalt väärtusliku infokanalina suletud N. Liiduga, kuid Varese ja Semperi puhul tunnetati 1930. aastate lõpul koostööd N. Liiduga ilmselt juba võimalusena enda seljatagust kindlustada. Kuigi VOKSi otsene töö Eestis lõppes 1937, siis võidi N. saatkonnas vasakharitlaste kohta talletatud soodsat eelinfot, eriti tulevaste juunikommunistide eeldatavate karjääriambitsioonide või N. meelsuse kohta, hiljem arvesse võtta.

Tulenevalt uurimistöö piiratud mahust jäi hulgaliselt põnevaid teemasid siiski luubi alt välja. Huvitav oluks vaadelda haritlaste vaimupimeduse kujunemist lähemalt ka teiste ajaloolaste, sotsioloogide ning mõtteloolaste teooriate alusel. Eredaid kõrvutusmomente oleks leidnud vasakintellektuaalide vaadete kujunemisel näiteks kommunismi käsitlemisel ilmaliku religiooniga. Ideoloogia religioossete motiivide analüüs võimaldaks N. Liidu tõmbejõudude pilti veelgi avaradada ning mitmekesistada.

Küllaldaselt põnevaid uurimisperspektiive leidsid intellektuaalide N. külgetõmme vaadeldes David Caute'i poolt käibesse toodud kommunismi kui valgustraditsionist inspireeritud ratsionaalse „uue tsivilisatsiooni“ teooria abil. Lähemalt tasuks seejuures kindlasti uurida Prantsuse vasakharitlaste ideelist

pagasit ning oma intellektuaalirolli tajumist seoses N. Liidu kultiveeritud uue teednäitava tsivilisatsioonina. Lääne intellektuaalide näitel on sõdadevahelist Moskvat vaadeldud läbi nn Neljanda Rooma prisma, mis oli kujunemas uueks poliitilisreligiooseks metropoliks, mille ülemuslikkust sooviti väljendada eelkõige kultuuri, kitsamalt kirjanduse ning arhitektuuri abil. Kas ja kuidas võis selline lähenemine resoneeruda siinsete kultuuriinimeste seas, jääb intrigeerivaks uurimisküsimuseks. Edasiarendusena tasuks kindlasti vaadata teekaaslaste rolli II maailmasõja ettevalmistamisel. Kuidas täpsemalt võis kujuneda Hourmant väljendatud „jagatud võimu illusioon“ ning millised kaugeleulatuvamad tagajärjed võisid olla vasakharitlaste N. Liidule osutatud mainekujunduskampaania, on ilmselt samuti probleemid, millele kergeid vastuseid ei leidu.

Põnev oleks teemat vaadelda laiemas regionaalses plaanis, kõrvutada Eesti kogemust sisepoliitiliselt ning kultuuriliselt sarnasema taustaga Läti ja Leedu või ka Soome haritlaste näitega. Piiratud ning kohati lünklikest materjalidest tulenevalt jääb alati püsima lootus, et Venemaa tänini küllaldaselt uudset allikat sisaldavatest arhiividest tuleb päevavalgele ka VOKSi poliitikate osas uusi rõhuasetusi või ehk hoopis uut lähenemist võimaldavaid materjale.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et 1930. aastate ideoloogiliselt laetud ning ootusärev õhkkond varjas endas kaugeleulatuvate tagajärgedega suundumusi. Omal moel näis kaasagne Euroopa kultuuriinimeste läbipõimunud suhtevõrgustike taustal määratult ahtam. Seda illustreerib kõnekalt, et Eestigi vasakintellektuaalid lävisid isiklikult Prantsuse ning Nõukogude helgemate peadega, kui nimetada vaid Henri Barbusse'i, Ilja Ehrenburgi või Boris Pilnjakki. Seetõttu on ka Eesti tulevased juunikommunistidel osa ühest 20. sajandi kestvaimast Lääne intellektuaalide vaimupimeduse müsteeriumist. Seevastu erinevalt paljudest teistest riikidest, nende seas Prantsusmaast, tuli Eesti vasakharitlastel N. võimu liigagi lähedalt ise kogeda. Kas kollaboratsioon sisaldas endas ka mõningate illusioonide purunemist, jääb lõplikult juba asjaosaliste hinnata. Kas ja millal kollaboratsiooni käigus purunesid illusioonid, peab jääma samuti tulevaste uurijate hinnata.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiivimaterjalid

Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuurilooline Arhiiv (KM EKLA)

Fond 8 – Johannes Vares-Barbarus

Fond 188 – Johannes Semper

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

Fond R-39 – Johannes Vares-Barbarus

Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse muuseumiosakond (UTKK)

N. Andreseni ja J. Varese kirjavahetus

Gosudarstvennyi Arhiv Rossiiskoj Federatsii (GARF)

Fond 5283 nimistu 5 – *Vsesojuznoje Obšestvo Kulturnõh Syjazei s Zagranitsei.*

Arhiv vnešnej politiki Rossiiskoj Federatsii (AVPRF)

Fond 4 – Sekretariat Tšitšerina

Publitseeritud allikad

Postimees. 1936 – 1938

Päevaleht. Tallinn 1937

Cousu de fils rouge: Voyages des intellectuels français en Union soviétique, 150 documents inédits des Archives russes. Toim. S. Coeuré, R. Mazuy. Paris: CNRS Éditions, 2012

Kirjandus

Ant, J. Eesti 1939-1941: Rahvast, valitsemisest, saatusest. Tallinn, 1999.

Antson, A., Sirge, R. Tänapäeva Venemaa. Tartu: Noor-Eesti kirjastus, 1930.

Arendt, H. The Origins of Totalitarianism. San Diego, New York, London: A Harvest Book; Harcourt Inc., 1994 (1. trükk 1968).

Arumäe, H. Mõnda Hans Kruusist, Mongoolia eeskujust ja poliitilisest naivismist. – Looming nr 10, 1991, lk 1382–384.

Baasidelepingust anneksioonini: dokumente ja materjale. Koost Jüri Ant jt. Toim H. Arumäe, Tallinn: Perioodika, 1991.

Barbarus, J. Elust ja elu kujundavast luulest: mõtteavaldusi 1919–1936. – Looming 1960, nr 6, lk 888–902.

Barbarus, J. Matkavisandeid ja mõtisklusi. – Looming 1935, 8, lk 905–914.

Barbarus, J. Märkmeid S.S.S.R-i luulest ja kirjanduslikust tänapäevast. – Looming 1928, 8, lk 761–763.

Barghoorn, F. The Soviet Cultural Offensive. The Role of Cultural Diplomacy in Soviet Foreign Policy. Westport Connecticut: Greenwood Press, 1976.

Barnes, C., Maksimenkov, L. Boris Pasternak in august 1936 – an NKVD Memorandum. – Toronto Slavic Quarterly, 2003, 6 (Sügis), <http://www.utoronto.ca/tsq/06/pasternak06.shtml> (9.12.2013)

Bordwell, D. The Idea of Montage in Soviet Art and Film. – Cinema Journal, 1972, Vol. 11, No. 2, lk. 9–17.

Caute, D. The Dancer Defects: the Struggle for Cultural Diplomacy During the Cold War, Oxford University Press, 2003.

Caute., D. The Fellow Travellers: A Postscript to the Enlightenment. London:Weidenfeld & Nicolson, 1973.

Clark, K. Moscow the Forth Rome: Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture. London: Harvard University Press, 2011.

Coeuré, S. La Grande lueur à l'Est: Les Français et l'Union soviétique 1917–1939. Paris: Seuil, 1999.

David-Fox, M. Showcasing the Great Experiment. Cultural Diplomacy and Western Visitors to the Soviet Union, 1921–1941. Oxford; New York: Oxford University Press, 2012.

David-Fox, M. The „Heroic Life“ of a Friend of Stalinism: Romain Rolland and Soviet Culture. – Slavonica 2005, Vol.11, nr. 1 (aprill), lk. 3–29.

David-Fox, M.. The Fellow Travelers Revisited: The „Cultured West“ through Soviet Eyes. – The Journal of Modern History, 2003, nr 75 (Juuni), lk 300–335.

David-Fox, M. Stalinist Westernizer? Aleksandr Arosev's Literary and Political Depictions of Europe – Slavic Review 2003, 4, lk 733–59.

David-Fox, M. From Illusory „Society“ to Intellectual „Public“: VOKS, International Travel and Party-Intelligentsia Relations in the Interwar Period. – Contemporary European History, 2002, nr. 1 (Veebruar), lk. 7–32.

Dullin, S. Men of influence: Stalin's Diplomats in Europe, 1930–1939. Edinburg University Press, 2008.

Eelmäe, A. Eluvõla kandmise raske kohus. – Looming 2007, nr 10, lk 1522–1538.

Eisenstein, S. The Montage of Film Attractions – The Eisenstein Reader. Toim. R. Taylor , London, 1998, lk. 35–52.

Elango, Õ. Kultuurisidemetest Nõukogude Liiduga eesti kodanluse diktatuuri perioodil (1920–1940) – Looming 1958, 7, lk 1065–1077.

Fayet, J. F. VOKS. The Third Dimension of Soviet Foreign Policy. – Searching for a cultural diplomacy. Toim. J. Gienow-Hecht, M. C. Donfried. New York, London: Berghahn Books, 2010, lk 33–49.

Fayet, J.-F. En l'absence de relations diplomatiques et de puissance protectrice: la protection des intérêts soviétiques durant la période dite de transition. – Relations internationales 2010, 3, nr 143.

Fitzpatrick, S. Foreigners observed: Moscow visitors in the 1930s under the gaze of their Soviet guides. – Russian History 2008, 1–2, lk 215–234.

Gide, A. Retouches a mon Retour de l'URSS. Paris: Gallimard, 1937.

Gide, A. Retour de l'URSS. Paris: Gallimard, 1936.

Golubev, A. V. "...Vzgljad na zemlju obetovannuju" : iz istorij sovetskoj kulturnoj diplomatii 1920–1930-h godov. Moskva: Institut rossiiskoj istorii RAN, 2004.

Golubev, A. V., Nevežin, V. VOKS v 1930–1940-e gody. – Minuvshee: Istoricheskie al'manah 14. Moskva, Peterburg: Atheneum-Fenix, 1993.

Heeke, M. Reisen zu den Sowjets: Der ausländische Tourismus in Russland 1921–1941. Mit einem bio-bibliographischen Anhang zu 96 deutschen Reiseautoren. Münster: LIT Verlag, 2003.

Hollander, P. Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba, 1928–1978. New York, 1981.

Horm, V. Aleksei Janson (1866–1941). Käsikiri Tallinna Ülikooli Akadeemilise raamatukogu Baltika osakonnas. Tallinn, 1974.

Ilmjärv, M. Hääletu alistumine. Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja isesisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn: Argo, 2010.

Jacobson, J. When the Soviet Union Entered World Politics. Berkley; Los Angeles; Oxford: University of California Press, 1994.

Kameneva, O. D. Cultural Rapprochement: The U.S.S.R. Society for Cultural Relations with Foreign Countries. – Pacific Affairs 1928, Vol. 1, nr. 5 (okt), lk 6–8.

Karjahärm, T., Sirk, V. Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–1940. Tallinn, 2001.

Ken, O. N. , Rupasov, A. I. Moskva i strany Baltii: Opyt vzaimootnošeniei, 1917–1939. – Strany Baltii i Rossii: Obšestva i gosudarstva. (Mir, progress, prava čeloveka. Publikatsii Muzei obšestvenno-centra im. Andre Saharova. Vur.5.) Redaktorysostoviteli D.E. Furman, Z.G. Zadorožnik. Moskva: Referendum, 2002, lk 225–256.

Khilnani, S. French Marxism – existentialism to structuralism. – The Cambridge History of the Twentieth Century Political Thought. Toim. Terence Ball, Richard Bellamy. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, lk 299–318.

Kirme, K. Autoportree silmusega: Adamson-Ericu dokumentaalne eluromaan. Tallinn: Kunst, 1999.

Koestler, A. The God that failed. Toim. R. Crossmann. Bantam, 1951.

Kuiper, J.B. Cinematic Expression: A Look at Eisenstein's Silent Montage. – Art Journal 1962, Vol. 22, No. 1, lk. 34+36–39.

Küng, A. Tuule lapsed. Tallinn: Perioodika, Loomingu raamatukogu 1990, 10.

Kuuli, O. Sotsialistid ja kommunistid Eestis 1917–1991. Tallinn, 1999.

Lilla, M. The Reckless Mind: Intellectuals in Politics. New York: New York Review Book, 2001.

Maksimenzov, L. Očerki nomenklaturnoj istorii sovetskoj literatury. Zapadnye pilgrimy u stalinskogo prestola (Feihtvanger i drugije). – Voprosy Literatury 2004, nr 2-3
<http://magazines.russ.ru/voplit/2004/2/max13.html> (9.12.2013)

Marandi, R. Must-valge lipu all : Vabadussõjalaste liikumine Eestis 1929-1937. 1.osa, Legaalne periood (1929-1934). Toim. A. Loit. Stockholm : Centre for Baltic Studies at the University of Stockholm, 1991.

Margulies, S. R. The Pilgrimage to Russia: The Soviet Union and the Treatment of Foreigners, 1924–1937. Madison, Wis., 1968.

Martinson, K. “Ma samba püstitin...” Puškini100. surma-aastapäeva tähistamisest Eestis 1937.a. – Akadeemia 1999, nr 6, lk. 1134–1168.

Martinson, K. Mõnda Friedebert Tuglase kontaktidest Nõukogude Liiduga 1930-ndail aastail. – Keel ja Kirjandus, 1986, nr 3, lk. 151–160.

Martinson, K. Eesti kirjanike suhteid Nõukogude Liiduga kahel sõjajärgsel aastakümnel. – Keel ja Kirjandus, 1972, nr 12, lk. 731–742.

Mazuy, R. Croire plutôt que voir? Les voyages en Russie soviétique, 1919–1939. Paris: Odile Jacob, 2002.

Medijainen, E. 1939: võimalused ja valikud – Ajalooline ajakiri 2000, 1/2, lk 5–100.

Nesbet, A. Savage Junctions: Sergei Eisenstein and the Shape of Thinking. London; New York: I.B.Tauris, 2003.

Nye, J. S. Public Diplomacy and Soft Power. – Annals of the American Academy of Political and Social Science 2008, Vol. 616 (märts), lk 94–109.

Oberloskamp, E. Fremde Neue Welten: Reisen deutscher und französischer Linksintellektueller in die Sowjetunion 1917–1939. München : Oldenbourg Verlag, 2011.

Ohmann, V. Johannes Vares-Barbaruse komparteele esitatud elulugu ja tema saatus. – Tuna 2002, 1, lk 64–77.

Olesk, S. Writers' Collaboration with the Soviet Authorities, and the Dominant Literary Journal in the Estonian SSR in the 1940s and 1950s. – Tartu Historical Studies. Tõlk. A. Harding. Toim. O. Mertelsmann. Frankfurt am Main . Berlin . Bern . Bruxelles. New York . Oxford . Wien: Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften, 2011.

Olesk, S. Ühe kohanemise lugu: Johannes Semper. – Tõdede vankuval müüril. Artikleid ajast ja luulest. Tartu, 2002.

Oras, A. Eesti saatuslikud aastad 1939-1944. Tallinn, 2002.

Paavle, I. Hirnu ja lootuse vahel: Eesti elanike ettekujutus rahvusvahelisest olukorrast 1930.aastate teisel poolel. – Akadeemia 2013, nr 2, lk 212–237.

Prochasson, C. Les intellectuels et le Socialisme: XIXe-Xxe siècle. Plon, 1997.

Rannast-Kask, L. Osvešenie Soveckoj deistvitelnosti v Estonskih ežednevnyh gazetah „Postimees“ i „Pjavealeht“ v 1935-1940gg. – Obraz drugovo – strany Baltii i Soveckii sojuz

pered vtoroj mirovoj voinoj. Koost. P. Krumm, N.A. Lomagin, D. Hanov. Moskva: Rospen, 2012, lk 58–78.

Rosenthal, R., Tamming, M. Sõda enne sõda: Nõukogude eriteenistuste tegevusest Eestis kuni 1940. aastani, Tallinn : SE & JS, 2013.

Salu, H. Kirjanduselu punasel aastal. – Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas III. Punane aasta. Stockholm, 1956.

Schlögel, K. Terror und Traum: Moskau 1937. München: Carl Hanser Verlag, 2008.

Semper, J. Päevaraamatud. Toim. Katre Ligi. Tartu: Ilmamaa, 2013.

Semper, J. Mälestused. Teosed XII, Tallinn: Eesti Raamat, 1978.

Semper, J. Märkmeid Moskvast käigult. – Looming 1928, 8, lk. 783–799.

Siiras, J. Viro neuvostokurimuksessa. Piirteitä Viron tapahtumista ja kehityksestä bolševikkivallan aikana vv. 1939–41. Porvoo-Helsinki, 1942.

Sõja ja rahu vahel. I, Eesti julgeolekupoliitika 1940.aastani. Peatoim. Enn Tarvel. Toim. Tõnu Tannberg. Tallinn: S-keskus, 2004.

Stern, L. Moscow 1937: The Interpreter's Story. – Australian Slavonic and East European Studies 2007, nr 1–2 (21), lk 73–95.

Stern, L. Western Intellectuals and the Soviet Union, 1920–40. From Red Square to the Left Bank. London; New York: Routledge, 2007.

Stern, L. The All-Union Society for Cultural Relations with Foreign Countries and French Intellectuals, 1925–1929. – Australian Journal of Politics and history 1999, nr 1 (45), lk 99–109.

Suits, G. Kirjandusloolase tähelepanekuid S.S.S.R-ist. – Looming 1939, 9, lk 995–998.

Taylor, P. M. Cultural diplomacy and the British Council: 1934–1939 – British Journal of International Studies 1978, vol 4; lk 244–265.

Treufeldt, I. Doktoritöö. Ajakirjanduslik faktiloome erinevates ühiskondlikes tingimustes, 2012., lk 14. http://dspace.utlib.ee/dspace/bitstream/handle/10062/28034/treufeld_indrek.pdf (9.12.2013)

Trotsky, L. Literature and Revolution. Michigan, 1968.

Uustalu, E. Tagurpidi sõudes: Mälestusi ajavahemikult 1914–1943. Stockholm: Teataja, 1982.

Valge, J. Eesti vasakharitlased üle läve: nähtus, uurimisseis, küsimused. – Tuna 2013, nr 1, lk 55–69.

Valge, J. Punasest stalinistiks: Nigol Andreseni noorusaastad. – Looming 2011, nr 10, lk. 1432–1450.

Valge, J. Eesti vabadussõjalased ja Saksa natsionaalsotsialistid: ideoloogia, poliitiline taktika ja kontaktid – Tuna 2009, 3, lk. 50–63.

Van der Linden, M. Western Marxism and the Soviet Union. A Survey of Critical Theories and Debates since 1917. Leiden-Boston: Brill, 2007.

Westerman, F. Inimhingede insenerid. Tallinn: Sinisukk, 2006.

Internetiallikad

Kocho-Williams, A. Engaging the World: Soviet Diplomacy and Foreign Propaganda in the 1920s. 4.12.2007 <http://www.scribd.com/doc/141203589/Alastair-Kocho-Williams-Engaging-the-World> (9.12.2013)

Valge, J. Eesti kirjanike koostöö N. Liiduga 1930. aastatel: vorm, olemus ja põhjused. Ettekanne Tallinna Ülikooli kirjandusteadlaste konverentsil „1940. aastad Eesti kirjandus- ja kultuurimaastikul“ 3. detsembril 2009. http://www.hot.ee/valge/Eesti_kirjanike_koostoo_N.pdf (9.12.2013)

Summary

The All-Union Society for Cultural Ties Abroad and the formation of the (political) views of the left-thinking intellectuals in the interwar Estonia and France.

From the very beginning of 1920s Soviet Russia's (after 1922 respectively Soviet Union's) foreign policy has often been characterized as dualistic or bifurcated. It was cleaved between the official diplomacy, belonging to the patrimony of the People's Commissariat of Foreign Affairs (NKID), and the somewhat different revolutionary course driven by Communist International or Comintern. However, it has also been pointed out, that beyond these two pillars emerged a whole new dimension of "cultural societies", or "cultural diplomacy" which by C. Barghoorn's minimalistic definition stands for "the manipulation of cultural materials and personnel for propaganda purposes". Among these organizations, in 1925, by the decree of the Central Executive Committee and the Council of People's Commissars of the USSR, was founded a union called "The All-Union Society for Cultural Ties Abroad" (VOKS), which took the direct course of influencing Western intellectuals' opinions of the Soviet Union, in order to emanate a more positive image of the 1920-1921 home war and 1917 revolution-wrecked country – primarily to regain economic strength and to achieve diplomatic recognition of the newly Soviet Russia. While prominent Western intellectuals, or the "fellow-travellers", trips to Soviet Union has been a widely reflected topic, the role of the Soviet organizations involved, such as VOKS, in influencing Western attitudes towards the Soviet Union, has received incomparably less attention. Thanks to the opening of Russian archives, since the beginning of 1990s, situation has improved considerably and gradually more scholars, to name for example Ludmila Stern, Michael David-Fox, A. V. Golubev, Sophie Couré and Rachel Mazuy, have engrossed in this intriguing yet complicated topic.

The aim of the current research was to compare the experiences of interaction between VOKS and two different countries' left-minded intellectuals. First being the recently independent Estonia and second, the long-revolutionary republicanised France. Latter was the homeland of the most infamous "fellow-travellers" among whom one could name the outstanding writers such as Romain Rolland, André Gide (turned into a renegade in 1936), Henri Barbusse, André Malraux etc. In Estonian case, however, Soviet-sympathies lead to the direct collaboration of the leading intellectual élite with the Soviet power in 1939

and the rise of the so-called June-communists which carries a bitter and rather ambiguous connotation up-to-date. Only recently have local historians started to engross in the topic of left-thinking intellectuals' political convictions already before the imposing of the authoritarian regime in the 1934. Up to now the latter has been considered as one of the main "push-factors" towards serious alienation from the ruling power and society and furthermore having a left-radicalizing effect on the sensitive group of intellectuals. Among other prevalent theories have been named: the naïveté of the June-communists; their egotistic or political ambitions; their belief of following the example of the so-called Mongolian-path in trying to smooth the turn of power; and the direct role of VOKS in forming a Soviet-obedient smaller group of intellectuals in the course of the 1930s who later were willing to fulfil their "task".

The method was to examine the change in left-minded intellectuals' political views in the interwar years, respectively their radicalization in co-operation with the Soviet Union in the light of VOKS' policies. The problems tackled, were: How significant was the role of VOKS in influencing the leftist intellectuals views in France? What could be said about VOKS's relevance in the case of Estonian left-minded intellectuals' pathway towards turning into June-communists? And finally, what could be deduced from the comparison of the two examples?

In the part of the French intellectuals' interaction with VOKS, the paper was mainly based on relevant studies of historians who have grounded on Russian archive materials, therefore providing sufficient background of the organisation's purposes, activities and developments. In Estonian case, study drew information mainly from primary sources, being the VOKS' own archive material held in State Archive of the Russian Federation (GARF), as well as the personal correspondences of the few later June-communists that can be found in the Estonian Cultural History Archives in the Estonian Literary Museum.

As could be concluded from the aforementioned comparison, two countries shared some greater commonalities in the actions of VOKS and the responses in the attitudes of intellectuals towards the Soviet power. The most significant similitude arose from the organisational framework of VOKS. It appeared that the union shared similar concerns in both France as well as in Estonia, although French counterparts were by no doubt held in favour by Soviet Foreign policy. The preponderant position was reflected both in the greater financial resources allocated and the cultural background and status of the

diplomats working with the high-brow French intellectuals. Nevertheless, in general VOKS was a weak Soviet organization which turned it perilously sensitive in the turbulences so symptomatic to the Soviet internal policies. Therefore, it encountered grave problems, involving lack of informational consignments and employees, which hindered the purpose of conveying a superior image of the Soviet culture and state.

Furthermore, the study revealed that a very influential impetus, that greatly laid the foundations for the success of Soviet cultural diplomacy, was set by unique historical events and currents. These were the general economic concerns after the Great Depression, and sentiments of hopelessness, but for the intellectuals, first and foremost, the pivotal year of 1933 and the coming to power of national socialists in Germany. Concurrent fear related with the aggressive policies and expected repression of free thought united and activated intellectuals from several countries. French and Estonian intellectuals among others, however, in both countries the event had more specific implications.

In addition, there could also be concluded that success in imposing long-lasting personal ties between the VOKS officials and local intellectuals played an important role in the general progress of cultural diplomacy. In that respect, VOKS clearly invested more in France and some intellectuals stayed faithful to the Soviet Union even after the Nazi-Soviet pact of 1939 and Finnish Winter War. Estonians were not given that option. However, at the time while VOKS' official Kljavin resided here, up until 1937, relations between him and local left-intellectuals seemed to be relatively cordial. Nevertheless, personal close relations between like-minded leftist writers in the homeland as well as internationally and supportive family members appeared to have strong effect in intensifying the radical sentiments and Soviet sympathies.

The gravest differences, in opposite, were driven by the Foreign political priorities of the Soviet Union in the interwar years as well as some country-specific variations. As mentioned, France was clearly a strategical partner of the Soviet Union. At first, Soviets first sought diplomatic recognition from France, later on however, already cooperation in the fields of economy and military defence. Estonia remained a marginal power in that hierarchy. Soviet Union's interest grew ultimately in the heyday of the World War II which could also lie in the hinterland of VOKS' more modest activities in Estonia. For example, in Estonia VOKS never succeeded in establishing a Society of Soviet friends, nor did it gain a considerable stronghold in Estonian press. However, in that respect, the general socio-political environment in Estonia

seemed to be less hospitable towards Soviet-minded attitudes than France, where leftist government ruled the office at the time of Popular Front heyday of Soviet sympathies during 1934-1937. Interestingly, it rather seemed to be the Estonian leftist intellectuals themselves who displayed more active stance towards VOKS and engaging with Soviet policies than the VOKS itself. If in the beginning they saw VOKS more as a beneficial informational channel, then in the evening of the 1930s some radical intellectuals already revealed more materialistic or even career-driven attitudes towards the Soviets.

In general, the comparison between the Estonian example and French intellectuals in their specific bent to “engage” in the wider-society revealed interesting results of the inter-connectedness of the eras intellectual minds. Moreover, it appeared that both countries shared their specific relation to the universal Soviet myth, which has been considered to hold very heterogeneous attractions on the interwar disillusioned intellectual strata. Both groups could be considered as alienated from their society, which possibly gave them the bent to idealize farther “revolutionary societies”. However when confronted with the real Soviet power in their homeland, as was the case with Estonia, one finally had to choose between disillusionment and collaboration.

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Liina Rebassoo** (isikukood: 48804180278)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

magistritöö „Üleliiduline Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Organisatsioon ning vasakharitlaste Moskva-meelsuse kujunemine Eestis ja Prantsusmaal maailmasõdade vahelisel ajal“,

mille juhendaja on dots Jaak Valge,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 10.detsembril 2013

(allkiri)

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Liina Rebassoo** (isikukood: 48804180278)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

magistritöö „Üleliiduline Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Organisatsioon ning vasakharitlaste Moskva-meelsuse kujunemine Eestis ja Prantsusmaal maailmasõdade vahelisel ajal“,

mille juhendaja on dots Jaak Valge,

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
- 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 10.detsembril 2013

(allkiri)